

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut politologických studií

Václav Rut

**Neoliberalismus - governmentality, nebo
hegemonie?**

Diplomová práce

Praha 2018

Autor práce: Václav Rut

Vedoucí práce: Mgr. Jakub Franěk, Ph.D.

Rok obhajoby: 2018

Bibliografický záznam

RUT, Václav. *Neoliberalismus - governmentalita, nebo hegemonie?*. Praha, 2018. 72 s.

Magisterská diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut politologických studií. Vedoucí diplomové práce Mgr. Jakub Franěk, Ph.D.

Abstrakt

Práce se zabývá teoretickými uchopeními neoliberalismu, a možností jejich aplikace v případě české transformace. Neoliberalismus je forma vládnutí založená na rozšíření tržních principů do celé společnosti. Oba představené teoretické proudy mají společné poststrukturalistické základy, jenž chápou moc jako nevykořenitelnou součást mezilidských vztahů a neomezují ji na tradiční politické instituce. Pojem governmentality, vycházející z díla Michela Foucaulta, nám umožňuje chápat neoliberalismus jako komplexní způsob vládnutí, jehož cílem je přetvoření jedince na *homo oeconomicus*. Diskurzivní teorie, spojená s dílem Ernesta Laclaua a Chantal Mouffe, přebírá některé koncepty z Foucaultova díla, které v jistých ohledech radikalizuje a spojuje s marxistickým pojmem hegemonie. Neoliberalismus je v tomto pojetí chápán jako hegemonický projekt, jehož cílem je ovládnutí diskurzivní totality. V analytické části je neoliberalní diskurz ilustrován na veřejných projevech Václava Klause a Václava Havla v období let 1990 až 1997. Na těchto projevech jsou jednak přiblíženy specifika vzniku neoliberalismu v českém prostředí, a za druhé jsou srovnány a zhodnoceny oba teoretické přístupy ke zkoumání neoliberalismu.

Abstract

This thesis deals with theoretical approaches to neoliberalism, with focus on their application in the case of Czech transition to democracy. Neoliberalism is a form of governance that seeks to extend market relations to the whole of society. Both theoretical approaches have common post-structuralist foundations, thanks to which they understand power as an ineradicable part of interhuman relations. The term governmentality comes from the work of Michel Foucault and helps us understand neoliberalism as a complex form of governance, which seeks to transform individual into neoliberal subject - *homo oeconomicus*. Discursive theory, presented by the work of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, is influenced by some of Foucault's concepts, but radicalizes discourse as such, and connects it with marxist notion

of hegemony. Neoliberalism is then understood as a hegemonic project which seeks to contain discursive totality. In the analytical section of the thesis neoliberal discourse is illustrated on public speeches of the two most prominent political figures of Czech politics of the 1990s, former prime minister Václav Klaus and former president Václav Havel. What is illustrated on these speeches is the emergence of Czech neoliberalism and also the advantages and limits of both theoretical approaches to neoliberalism.

Klíčová Slova

Neoliberalismus, governmentality, hegemonie, Václav Klaus, Václav Havel.

Keywords

Neoliberalism, governmentality, hegemony, Václav Klaus, Václav Havel.

Rozsah práce: 146 363 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 10.5. 2018

.....

Obsah

Úvod	3
1. Foucaultovský diskurz a pojetí moci	5
1.1. <i>Diskurz</i>	6
1.2. <i>Archeologie a genealogie</i>	7
1.3. <i>Moc a vědění</i>	8
2. Neoliberální governmentalita	9
2.1. <i>Governmentalita</i>	9
2.2. <i>Přednášky na Collège de France 1978/1979</i>	10
2.3. <i>Další studium neoliberální governmentality</i>	13
2.4. <i>Neoliberalismus a demokracie</i>	17
3. Diskurzivní teorie a hegemonie	19
3.1. <i>Diskurzivní teorie</i>	19
3.2. <i>Předeterminace a artikulace</i>	21
3.3. <i>Ekvivalenční a diferenční logika</i>	22
3.4. <i>Hegemonie</i>	24
3.5. <i>Demokratická revoluce</i>	25
4. Neoliberální hegemonie	27
4.1. <i>Konstrukce neoliberální identity</i>	27
4.2. <i>Není žádná alternativa</i>	30
5. Srovnání teoretických přístupů	31
6. Neoliberální osud transformace	35
7. Neoliberální diskurz v projevech Václava Klause	38
7.1. <i>Program normálního trhu</i>	38
7.2. <i>Morální trh</i>	40
7.3. <i>Privatizace rychlá a úplná</i>	41
7.4. <i>Vítězové a poražení</i>	42
7.5. <i>Proti intelektuálům a úředníkům</i>	43
7.6. <i>Společnost svobodných občanů</i>	45
7.7. <i>Teoretická reflexe</i>	46

8. Neoliberální diskurz v projevech Václava Havla	48
<i>8.1. Amorální minulost</i>	49
<i>8.2. Existenciální revoluce</i>	51
<i>8.3. Odřikání a oběti</i>	52
<i>8.4. Nutnost rychlé transformace</i>	54
<i>8.5. Občanská společnost</i>	54
<i>8.6. Kritika</i>	56
<i>8.7. Teoretická reflexe</i>	58
Závěr	59
Summary	63
Seznam literatury	64
Přílohy	70
<i>Projekt diplomové práce</i>	70

Úvod

Pod pojmem neoliberalismus se obecně rozumí „nové formy politicko-ekonomického vládnutí odvozené od rozšíření tržních vztahů” (Larner 2009: 5). Na úrovni státu je tak charakterizován deregulací trhu, privatizací, politikou škrťů v sociální oblasti, či snižováním státního dluhu. Jako dominantní politický diskurz nahradil v 80. a 90. letech neoliberalismus západoevropské keynesiánské sociální státy a hroutící se východoevropské režimy reálného socialismu. Cílem této práce je zhodnotit a srovnat dva teoretické přístupy k neoliberalismu, governmentální a hegemoní, a posoudit jejich výhody a možné limity při analýze nástupu neoliberalismu v Česku.

Neoliberalismus, ať už chápaný jako vládní racionalita či hegemonický projekt, má v Česku již od devadesátých let neotřesitelně dominantní pozici. Tak jako ve většině zemí Evropy zde formuje ekonomickou a politickou realitu, a její pravidla hry. Konsenzus neoliberalismu se zdánlivě dostal do ohrožení po finanční krizi let 2007 a 2008. Jako jediná výzva depolitizovanému neoliberalismu se však jeví repolitizování národa krajní pravicí. V takovém kontextu má neoliberalní racionalita stále privilegované postavení „zdravého rozumu”. Jaká je povaha tohoto neoliberalního „zdravého rozumu” a jak je reprodukován, je předmětem této práce.

Představené pohledy na neoliberalismus, a na moc obecně, mají společné poststrukturalistické základy. Těmto pojetí je vlastní komplexní chápání moci, jenž nezačíná a nekončí u státu, ale je nevykořenitelnou součástí mezilidských vztahů. Tyto přístupy také nevidí současné demokracie jako pouhé nástroje pro agregaci zájmů, ale kladou zásadní důraz na konstrukci a artikulaci těchto zájmů a identit. Neoliberalismus tak není chápan jako úzký politický program, ale jako projekt snažící se o novou definici reality.

Koncept governmentality, vycházející z díla Michela Foucaulta, klade důraz na proces přetváření jedince v neoliberalní subjekt, *homo oeconomicus*. Ten je řízen k tomu, aby svůj život proměnil podle tržních principů a převzal zodpovědnost za svůj vlastní život. Vlady nad tímto *homo oeconomicus* je dosahováno skrz pestrou řadu disciplinačních technik, jejichž cílem je, aby tento subjekt ve svém chování zcela odpovídal makroekonomickým cílům státu. Jak ukázaly nové studie neoliberalismu (Miller a Rose 2009, Brown 2015), v governmentální tradici je moderní *homo*

oeconomicus ovládán skrz naléhání na absolutní zodpovědnost za vlastní osud a vůli k sebeobětování. Tyto morální imperativy pak vedou k ještě větší subjektivizaci jedinců.

Teorie hegemonie pak vychází z díla Ernesta Laclaua a Chantal Mouffe, kteří tento pojem přejímají od Antonia Gramsciho. Zatímco Gramsci reagoval na připojení se velké části dělnické třídy k fašismu, radikalizovaná koncepce hegemonie nám může osvětlit povahu neoliberálního konsenzu napříč dnešní společností. Hegemonie nabízí komplexní teorii sociální, fungujícího jako diskurzivní prostor. V něm je neoliberální hegemonie jedna z mnoha možných konstelací, která ale vyhrála souboj o krátkodobé ukotvení významu a definici reality.

Sametová revoluce, a spolu s ní i ostatní revoluce roku 1989, je spojena nejen s přechodem k demokracií, ale je také milníkem implementování deregulované tržní ekonomiky. Zavádění volného trhu bylo v Československu a následně Česku provedeno velmi razantním způsobem. Šoková privatizace byla provázena tzv. „utahováním opasků“ a atomizováním společnosti skrz naléhání na individuální zodpovědnost a tržní soutěž. Implementování neoliberální politiky v porevolučním Česku je zajímavé hlavně pro relativní absenci majetné třídy, která by logicky byla ze svého zájmu nositelem této politiky. Neoliberalismus byl, i přes nepříznivé ekonomické náklady, prodán široké veřejnosti jako jediná cesta k prosperitě a jako jediná možná podoba demokracie.

Tato práce nepostihuje komplexní zrod neoliberálního vládnutí v Česku. Pouze si klade za cíl postihnout fenomén neoliberalismu ve veřejných projevech dvou nejvýznamnějších představitelů listopadového Československa a následně České republiky - Václava Havla a Václava Klause. Ti nejenže zastávali významné ústavní funkce a podíleli se tak na vytváření současného politického systému, ale byli také hlavními hybateli společenského diskurzu, a jejich projev byl zásadní pro interpretaci sametové revoluce a vývoje po ní. Vědomě tak ponechávám stranou například vliv, který měly mezinárodní organizace jako Mezinárodní měnový fond nebo Evropská unie. Omezení analýzy českého neoliberalismu na dvojici nejdůležitějších politických figur nám může poskytnout čistší vhled do jeho povahy.

Práce začíná teoretickou částí. Napřed představím governmentální a hegemonický přístup k moci a jejich chápání neoliberalismu. Výklad o Foucaultově governmentalitě je veden postupným představením relevantních konceptů z autorova plodného díla, jenž v ústředním bodě zakotvilo u problému neoliberální governmentality. Část věnovaná

hegemonii v pojetí Laclaua a Mouffe, se pak snaží představit ucelenou teorii sociální, vhodnou k analýze neoliberální identity. Pojem hegemonie je vystavěn pomocí dalších pojmů diskurzivní teorie jako artikulace, předeterminace, či řetězec ekvivalence. Zde také zdůrazňují v čem je toto pojetí diskurzu specifické, přestože z Foucaultova díla přejímá mnoho konceptů a pojmů. Pojednání o neoliberalismu jsou doplněna o poznatky dalších autorů pracujících v obou tradicích.

V analytické části ilustruji zrod neoliberálního „zdravého rozumu“ na veřejných projevech Václava Havla a Václava Klause, dvou hlavních postav českého přechodu k demokracii. Zatímco Václav Klaus, jakožto ekonom rakouské školy, je snadno identifikovatelný s neoliberalismem, u Václava Havla je spojení s neoliberalismem komplexnějším důsledkem jeho chápání politiky, „existenciální revoluce“ a historických okolností. Václav Havel se k neoliberalismu nikdy veřejně nehlásil, ale lze tvrdit, že jeho moralizující pojetí politiky pomohlo k prosazení neoliberálního diskurzu. U obou politiků analyzuji veřejné projevy a publikace z let 1990 až 1997, období jenž bylo zásadní v konstrukci nejen českého politického systému, ale také v konstrukci demokratické identity a pochopení místa jedince v tomto systému.

1. Foucaultovský diskurz a pojetí moci

Dílo Michela Foucaulta je ve svém pojetí moci hluboce originální a nadčasové, ale zároveň místy enigmatické a nepřehledné. To je zejména z důvodu Foucaultovi předčasné smrti v roce 1984, která ukončila jeho práci zrovna v době kdy útočila na problémy spojené s mocí. Foucaultův vědecký zájem se může zdát pestrý a nestálý, mělo by však být zřejmé, že jeho celým dílem prochází témata moci, jejího propojení s věděním a různými formami subjektivizace. Obrovský přínos Foucaultova díla byl právě v odhalení různých způsobů, jak se lidé podílejí na své vlastní subjektivizaci upínáním se na vědecké či morální definice toho, jací by měli být. Moc tak působí nejen „shora“, ale přímo na úrovni jedinců, kteří jsou tímto přetvářeni do subjektů. Předtím než Foucault ve svém díle zkoumal formy moci, jenž z jedinců dělají subjekty, soustředil se na limity diskurzů, hlavně těch spojených s vědami o společnosti.¹

¹ Tyto vědy o společnosti, nebo-li vědy o člověku, by se neměly zaměňovat za tzv. společenské vědy.

1.1. Diskurz

Pojem diskurz ve Foucaultově pojetí značí historicky kontingentní společenský systém, který produkuje vědění a význam. Přestože je diskurz tvořen znaky, jeho povaha je materiální, neboť sestává z „praktik, které systematicky vytvářejí objekty, o nichž mluví“ (Foucault 2002: 78-79). Diskurzy závisí na určitých prediskurzivních historických *a priori*. Takovéto *a priori* je to, „co v dané epoše ve zkušenosti člení pole možné zkušenosti, definuje způsob bytí objektů, které se v ní vyskytují, vyzbrojuje každodenní pohled silou teorie a definuje podmínky, za nichž je možné podrobit věci diskurzu všeobecně uznaného za pravdivý“ (Foucault 2007b: 127). Tyto systémy diskurzivity dávají rámce systémům výpovědí, jenž se nazývají diskurzivní formace. Diskurzivní formace nejsou charakterizovány objektem, na který odkazují, nebo stylem popisu, ale pravidelností ve své rozptýlenosti (Foucault 2002: 62).

Dle Foucaulta existují soubory předpokladů, jež nazývá *epistémy*, které vytváří z pouhých náhledů objektivní vědění. Tyto *epistémy* definují svou historickou epochu předpoklady, jež se zdají tak elementárními, že se lehce ignoruje jejich nahodilost. I přes centrální roli, kterou tento koncept v jeho díle hraje, Foucault nevysvětluje, proč se určité *epistémy* nahodile zjevují a zanikají (O'Farrell 2005: 63). *Epistème* moderní doby je antropologická postava člověka. Ta je charakteristická svým „dvouznačným postavením objektu vědění a poznávajícího subjektu“ (Foucault 2007b: 240). Člověk je tedy podroben zákonům politické ekonomie, biologie, apod., a zároveň těmto zákonům rozumí a spoluvytváří je. Z člověka se stává „suverénní poddaný a pozorovaný divák“ (Foucault 2007b: 240).

Jestli se diskurzivní praktiky týkají toho, o čem se mluví a nemluví, nediskurzivní praktiky se týkají věcí, které se „dějí“. Jako nediskurzivní praktiky Foucault chápe instituce, politické události, ekonomické praktiky a procesy, nebo kulturní formy. Aspekt své práce, který Foucault považoval za důležitý, bylo určení forem artikulace mezi diskurzivními a nediskurzivními systémy (Foucault 2002: 244-245).

1.2. *Archeologie a genealogie*

Zkoumání historie idejí považoval Foucault za velmi důležitou činnost, která je schopna odhalit nesamozřejmost, jež se skrývá za na první pohled univerzálními diskurzí. Jeho analýza má tímto jasně kritickou a politickou ambici „ukázat nahodilost institucí, a ukázat jaký kus svobody ještě užíváme, a kolik změn ještě musíme udělat“ (Foucault 1988: 11).

Foucault během 60. let používal pro svůj vědecký projekt termín *archeologie*, kterým ho chtěl odlišit od běžně chápané historie. Archeologie jakožto historie idejí, probíhala na úrovni diskurzu, a byla tak schopna lépe rozebrat např. šílenství jako diskurzivní formaci, spíše než jako jakýsi esenciální fenomén. Důvodem proč Foucault používal termín archeologie, a ne historie, bylo jeho zaměření na úroveň historických *a priori*, tedy úroveň, kde se některé diskurzivní formace stávají objekty vědění.² Se začátkem 70. let Foucault začíná používat termín *genealogie*, převzatý od Nietzscheho, jímž chce zdůraznit prvek moci. „Genealogie se potýká s přesně stejným substrátem vědění a kultury [jako archeologie], ale Foucault ho teď popisuje jako úroveň, kde je terén pravdy a nepravdy rozlišován mechanismy moci“ (O’Farrel 2005: 69).

S přechodem k moci Foucaultova genealogie zkoumá, jak jsou subjekty utvářeny ostatními, a zároveň jak všichni participujeme na vytváření sebe samých jako subjektů. Zvláštním druhem vlády nad člověkem, který Foucault zkoumá je disciplína. Disciplína „je specifická technika moci, která považuje jedince zároveň za svůj objekt a nástroj“ (Foucault 1979: 170). Jedinci jsou subjektivizováni skrz hierarchické pozorování, normativní posudky a vyšetřování. Tyto techniky byly Foucaultem ilustrovány na vývoji moderního vězeňského systému. Zásadním bodem však je, že tyto procedury disciplinace pronikly do většiny společenských institucí moderní doby. Vytváření delikventů či šílenců není jen nástroj k vládě nad těmito lidmi, ale také nástrojem k normalizaci všech ostatních. Jsou to nejen oni, ale „všichni ostatní z nás, jenž musíme potlačit tu část sebe, která se identifikuje s těmi vyloučenými, abychom zůstali normální“ (Simons 2002: 32). Disciplinace obyvatelstva se tak stává nezbytnou pro moderní vlády. Ty se vedle pouhého udržování moci a území, začínají starat a pečovat o

² Foucault tak například zkoumá jakým způsobem diskurzí medicíny, filozofie a etiky ustanovily šílenství jako společenskou kategorii, a jako objekt vědění.

život samotný. Takto ovládané moderní společnosti Foucault označuje za disciplinární společnosti.

1.3. Moc a vědění

Foucault definuje moc jednoduše jako vztah mezi silami (Deleuze 2003: 101). Neidentifikuje tak moc jako formu, spojenou s kategoriemi jako stát, apod. Spíše než něco, co se dá vlastnit, je moc praktikována, a je něčím co prochází jak ovládaným tak vládnoucím. Pro Foucaulta je zásadní fakt, že moc nemusí být jen represivní, ale může být také produktivní. Moc není jen způsob, jakým jedinci mohou ovlivňovat chování ostatních, ale také pomocí ní může vznikat vědění. Je tak zřejmé Foucaultovo pragmatické pojetí vědění: „nebudujeme diskurzy proto, abychom dosáhli pravdy, ale proto abychom vyhráli” (Foucault In: O’Farrel 2005: 66).

Podstatou velké části Foucaultova zkoumání je zjistit, jak jsou politické subjekty konstituovány jako produkty moci, oproti konvenčnímu zkoumání politické suverenity skrz její vykonavatele. Foucault, v retrospektivním ohledu za svým dílem, označil tři osy na kterých probíhá subjektivizace: pravda, moc a etika³ (Foucault 1984: 351). „Pravda”, produkována vědami o člověku, byla ústředním tématem jeho rané práce. Tyto vědy představují člověka jako svůj objekt a definují normy, s kterými se identifikuje. Etika se vztahuje ke způsobům, jimiž lidé vykonávají subjektivizaci na sobě samých, prostřednictvím vztahování sebe k morálním definicím toho jací by měli být.

Jak je průběhem času ve Foucaultově díle více prominentní problém moci, dochází k závěru, že moderní vládnutí a vědy o člověku se navzájem konstituují a posilují. „Moc a vědění se navzájem obsahují [...] není žádný mocenský vztah bez souvisejícího ustanovení pole vědění, a také neexistuje žádné vědění které nepředpokládá a neustanovuje zároveň mocenské vztahy” (Foucault 1979: 27). Předmětem Foucaultova zkoumání je rozvoj věd o člověku, jež je pevně spojený se vznikem nových technik vládnutí, jež tyto vědy využívají. Toto spojení moci a vědění je zásadním bodem ve studiu disciplíny, trestání, biomoci, apod. Foucault se nepokouší o rozpletení vztahu moci a vědění, místo toho jsou jeho zkoumání přímým svědectvím

³ Pro stejné koncepty využívá ve svém dřívějším díle pojmy vědění (*savoirs*), moc a subjektivita.

tohoto spojení. Vztah moci a vědění „je uzel, který nemá být rozpleten” (Simons 2002: 27).

2. Neoliberální governmentalita

2.1. Governmentalita

V pozdním díle Michela Foucaulta můžeme sledovat dva, na první pohled rozdílné, projekty. Na jedné straně stojí projekt zabývající se racionalizací vládnutí a genealogií státu obecně, a na straně druhé nedokončené dílo *Dějiny sexuality*, jehož obecný problém můžeme nazvat genealogií subjektu. Klíčovou roli ve spojení těchto projektů hraje koncepce *governmentality*, jenž nabízí specifický pohled na moc mimo konsenzus nebo násilí, a která dokáže zahrnout jak konstituci subjektu, tak utváření státu (Lemke 2002: 3). Governmentalita je tak spojena s problémem, kterým se Foucault zabýval celý život, vztahem vědění a moci. V tomto případě hlavně problémem vlády jako nositele jediné pravdy, utvářené „politickým věděním” (Foucault 2007a: 363). Díky předčasné smrti však práce na governmentalitě, stejně jako na *Dějinách sexuality*,⁴ nebyla Foucaultem dokončena. Přednášky z akademických let 1977/1978 a 1978/1979⁵ jsou jedním z mála vzhledů do Foucaultova rozpracování studia neoliberální governmentality, i přestože jsou ze svého charakteru neúplné a nesystematické. Foucault poprvé používá svůj neologismus governmentalita (*gouvernementalité*) v přednášce z 1. února 1978, kde je pojem definován takto:

„slovem governmentalita míním tři věci. Zaprvé, pod ‚governmentalitou’ rozumím soubor vytvořený institucemi, postupy, analýzami a reflexemi, propočty a taktikami, které umožňují uplatňovat velmi specifickou, a přesto velmi komplexní moc, jež má populaci za svůj cíl, politickou ekonomii jako svůj hlavní nástroj vědění, a bezpečnostní aparát jako svůj zásadní technický nástroj. Za druhé, pod governmentalitou rozumím tendenci, [...], která dlouho, a skrz Západ, neustále vedla k přednosti před jinými formami moci [...] a jež vedla k rozvoji série specifických vládních aparátů [*appareils*] na straně jedné, a k rozvoji série vědění

⁴ Poslední čtvrtý svazek *Dějin sexuality* byl, proti přání autora, vydán v únoru 2018.

⁵ Knižně vydané až v tomto století jako *Security, Territory, Population* (Foucault 2007a) a *Zrození biopolitiky* (Foucault 2009) respektive.

[*savoirs*]. Konečně, pod ‚governmentalitou‘ rozumějme proces, nebo spíše výsledek procesu, pomocí něhož se středověký stát spravedlnosti transformoval v 15. a 16. století na administrativní stát, a byl postupně governmentalizován” (Foucault 2007a: 180-190).

Governmentalita se částečně liší od konceptu disciplinární společnosti, tím že místo omezování svobody governmentalita „umožňuje inkorporování svobod do mechanismů, jenž řídí lidské chování ve společnosti” (O’Farrel 2005: 106). Přestože Foucault sám prohlásil, že se mýlil ohledně disciplinární společnosti (Foucault 2007a: 48), není nutné tyto dva koncepty chápat výlučně, ale spíš jako dvě odlišné a kompatibilní roviny analýzy.

Governmentalita tedy závisí na velmi komplexním chápání moci, související s produkcí vědění (představy o povaze světa, dominantní přístupy sociálních věd, apod.) skrz pestrý soubor racionalit, strategií, apod., vedoucí k decentralizaci vládnutí na úroveň subjektu. Na úrovni subjektu je takové vládnutí vykonáváno na první pohled skrytě, skrz seberegulaci a sebeovládání - tzv. „technologie sebe”. Propojení a interakce vládnutí na úrovni subjektu a na úrovni státu je pro Foucaulta zcela zásadní, a zkoumání jednoho není myslitelné bez druhého. Důležitý prvek vládnutí, který vytváří diskurzivní pole, ve kterém je racionalizováno vykonávání moci, je politická racionalita.

Governmentální přístup se, na rozdíl od kritiky ideologie, vážně zajímá o politický program vlády. Nejde mu totiž o jakési tajemství skryté pod povrchem, místo toho bere „programy takové jako jsou aby odhalil co skrývají a vylučují tím, jak identifikují a rámuji určité problémy, jež zpřístupňují specifickým technickým řešením, a jak produkují distinktivní formy expertízy a morálního problematizování” (Lemke 2016: 83).

2.2. Přednášky na Collège de France 1978/1979

Obrovský přínos a aktuálnost Foucaultových následných přednášek o neoliberalismu na Collège de France se projevuje zejména dvěma charakteristikami, kterými jsou načasování a genealogický přístup. Foucault nepředstavuje neoliberalismus jako projekt „nové pravice” nastolený na přelomu 70. a 80. let dvacátého století, ani jako znovunastolení třídní nadvlády způsobené nevyhnutelnou akumulací kapitálu (Harvey

2006). Neoliberalismus je pro něj vládní racionalita vzešlá z liberalismu, reinterpretací jeho klíčových aspektů, po druhé světové válce. Zatímco v obecném diskurzu je nástup neoliberalismu spojován s 80. lety a politikou Margaret Thatcher, Ronalda Reagana, či Augusta Pinocheta, pro Foucaulta bylo neoliberalní umění vládnout „programováním většiny kapitalistických zemí“ již v 70. letech (Foucault 2009: 141). Za pozornost také stojí fakt, že v přednáškách o neoliberalismu nenajdeme prakticky žádný hodnotový soud. Tento fakt vedl některé (Brown 2015: 55-56; Gordon 1991: 6) k spekulování ohledně Foucaultových sympatií či ambivalence vůči neoliberalismu.

Foucault ve svých přednáškách sleduje dva intelektuální proudy, jenž v poválečném období přetvořily liberalismus v současný neoliberalismus - německý ordoliberalismus (tzv. Freiburská škola) a americký neoliberalismus (tzv. Chicagská škola). Zatímco němečtí ordoliberalové stáli u zakládání nového státu, vypořádávajícího se s dědictvím nacismu, američtí neoliberalové tvořili okrajovou část akademie, kritizující politiku New Deal. I přes rozdílné podmínky vzniku, docházejí obě školy k natolik podobným závěrům, že s odstupem času se toto Foucaultovo rozdělení může zdát poněkud arbitrární. Foucault (2009: 102) sám poukazuje na fakt, že Friedrich von Hayek, jeden ze zakladatelů amerického neoliberalismu, se stal v roce 1962 ve Freiburgu profesorem, čímž došlo k symbolickému splnutí obou tradic.

Foucault popisuje jako základní charakteristiku států od novověku tzv. státní rezonu (*raison d'etat*), tj. určitý typ racionalizace chování, „aby se stát stal solidním a trvalým, mohl zbohatnout, aby se mohl stát silným tváří v tvář všemu, co by ho mohlo zničit“ (Foucault 2009: 14). Principem omezování státní rezony bylo v 16. a 17. století právo, s nástupem politické ekonomie se jím stává trh. Právo, které bylo státu externí, navíc vždy omezovalo jeho efektivitu, zatímco trh, jenž je státu interní, jeho efektivitu maximalizuje. Dalším zásadním přínosem ekonomické teorie bylo ustanovení trhu jako instance pravdy: ceny a tržní mechanismy „představují vzorové měřidlo pravdy, jež umožní rozlišovat vládní praktiky na ty, jež jsou korektní, a na ty, jež jsou mylné“ (Foucault 2009: 39). Trh se tak stává místem verifikace a falzifikace vládní praxe. Tímto se stává základní kámen pro neoliberalismus.

Základní dynamikou neoliberalismu je „projektování formálních principů tržní ekonomiky na obecné umění vládnout“ (Foucault 2009: 123). Stát se nezaobírá tím, jak méně vládnout a ustoupit volnému trhu, ale vládne ve jménu trhu, a zároveň přetváří

sám sebe na základě tržních principů. Neoliberalismus dále rozšiřuje zmíněnou vlastnost trhu, verifikovat či falzifikovat vládní praxi, na veškerou lidskou aktivitu. Zatímco tedy v liberalismu byla tržní ekonomika principem omezování státní rezony, v neoliberalismu je z ní princip interní regulace státu a jeho jednání. Jediné racionální jednání, i v neekonomických oblastech, se stává jednání podřízené tržní logice. Jednání, které tržní logice potom neodpovídá, se nejeví jen jako špatné, ale přímo nemyslitelné či iracionální.

Samotné pojetí trhu se však od liberalismu odlišuje v zásadním aspektu. Zatímco podstatou trhu pro liberály byla směna mezi dvěma rovnocennými partnery, pro neoliberaly je to konkurence, která ze své esence předpokládá nerovnost. Tento posun neoliberalismu je daný kritikou „naturalistické naivnosti“ klasického liberalismu - tj. představy, že trh je přírodní danost, kterou by měl stát respektovat, a v lepším případě nechat být. Jak poznamenává Foucault, konkurence také není přírodní danost, ale „jakási formální hra mezi nerovnostmi“ (Foucault 2009: 118), která tudíž musí být institucionalizována a vymáhána. Politickým důsledkem pro neoliberalismus je tedy opuštění politiky *laissez-faire*, ve prospěch státních zásahů a kontroly nad trhem. Sám Ludwig von Mises v knize *Liberalismus*, vydané již roku 1927, staví hranici mezi klasickým liberalismem a neoliberalismem na tom, že zatímco liberalismus předpokládal rovnost všech občanů, neoliberalismus stojí na přesvědčení, že „není cokoli více neopodstatněného, než představa rovnosti mezi všemi členy lidské rasy“ (von Mises In: Gane 2013: 10). S odmítnutím rovnosti souvisí ekonomizující pohled na sociální politiku. V neoliberalismu si sociální politika „nemůže stanovit za cíl rovnost. Naopak musí nechat běžet hru nerovnosti“ (Foucault 2009: 134). Sociální politika již nemá vystupovat jako protiváha ekonomické politiky, která kompenzuje její důsledky. Samotná konkurence a ekonomický růst se stávají jedinou možnou sociální politikou neoliberalního státu.

Foucault věnuje pozornost tomu, jak německým ordoliberalům šlo o „znásobení formy podniku v nitru společenského tělesa“ (Foucault 2009: 140). Vše od sousedských komunit po rodiny mělo být řízeno logikou formy podniků, jež by se neslučovaly a nekoncentrovaly do podoby velkých národních podniků. Vládní moc se tak má do společnosti proliferovat „zespodu“. Američtí neoliberalové tuto myšlenku dotáhli do dokonalosti přeformulováním liberálního pojetí člověka, jako *homo oeconomicus*, do

podoby lidského kapitálu. Koncept *homo oeconomicus* zavedl do liberální tradice John Stuart Mill ve svých raných spisech (Gane 2013: 7). Tento *homo oeconomicus* jedná, v rámci teorie užitku, se sobě rovnými partnery ve směně k uspokojení svých potřeb. I přestože neoliberálové používají stejný termín, jejich *homo oeconomicus* již není partnerem, ale podnikatelem, jehož kapitálem je on samotný. Logika podnikání se tak rozšiřuje z podnikatelské aktivity na námezdní práci, a dokonce i na spotřebu: „Spotřebitel v míře, v jaké spotřebovává, je zároveň výrobcem. Je totiž jednoduše producentem svého uspokojení. A spotřebu je nutné chápat jako podnikovou aktivitu, jejímž prostřednictvím jedinec právě na základě určitého kapitálu, kterým disponuje, produkuje cosi ke svému vlastnímu uspokojení” (Foucault 2009: 200). Tento posun byl umožněn mimo jiné minimální pozorností, jenž klasický liberalismus věnoval námezdní práci. Ta byla, jako základní kategorie kapitalistického výrobního procesu, liberální tradicí prakticky ignorována do té doby, než jí neoliberálové přeformulovali jako kategorii totožnou s kapitálem. Společnost tak již v neoliberálním diskurzu není dělena na ty, co vlastní kapitál, a na ty, co jsou nuceni prodávat svojí práci. Jelikož lidská práce je také kapitál, ze všech ekonomicky aktivních lidí se stávají podnikatelé.

Homo oeconomicus ve své liberální variaci měl být nerušen a respektován, jelikož jeho vlastní spontánní chování vedlo k prospěšné interakci s druhými. Naproti tomu neoliberálům se *homo oeconomicus* „jeví jako manipulovatelný, jako ten kdo bude systematicky odpovídat na systematické modifikace vnesené uměle do prostředí. *Homo oeconomicus* jako ten, kdo je navýsost ovladatelný” (Foucault 2009: 234). Zatímco pro liberalismus byl *homo oeconomicus* základním atomem společnosti, na který vláda nesmí sahat, pro neoliberalismus představuje spíše referenční bod, pomocí něhož se vládne, a ve vztahu ke kterému jsou jedinci subjektivizováni.

2.3. Další studium neoliberální governmentality

Od 90. let minulého století můžeme sledovat obrození studia neoliberalismu prizmatem governmentality. Tento akademický posun byl způsoben zjevnou dominancí neoliberalismu a rozšířením, tehdy stále nepublikovaných, Foucaultových přednášek z let 1977 až 1979. Tento proud musel samozřejmě reagovat na některé rozpory mezi současným neoliberalismem a Foucaultem popisovaným neoliberalismem, ale také na

některé Foucaultovy opomenutí v popisu geneze liberalismu a intelektuálních počátků neoliberalismu. Za společné jmenovatele těchto oprav a rozšířeních Foucaultova neoliberalismu se dá označit dominantní úloha finančního kapitálu a míra vládnutí nad subjekty, která oslabuje demokratické instituce.

Neoliberální vládnutí se v současnosti prezentuje hlavně jako oprava selhaných politik sociálního státu a keynesiánské politické ekonomie. Stát se má, co do rozsahu funkcí, zmenšit a má nechat vládnout domněle přirozené zákony trhu. Proklamované stáhnutí státu je tak například chápáno jako „podpora forem vládnutí, které podporují a vynucují osobní zodpovědnost, privatizovaný risk-management, mocenské techniky, a hru tržních sil a podnikatelských modelů v plejádě sociálních domén” (Lemke 2016: 84). Právě toto kompletní převzetí odpovědnosti za sebe sama se stává zásadním momentem v subjektivizaci neoliberálních jedinců. Neoliberalismus jedincům slibuje dobrý život, když sebe a své chování přetvoří podle podnikatelského modelu. S tímto jsou však spojena zřejmá rizika, která z tržního prostředí plynou. Jedinec za svoje selhání na trhu může vinit jen sám sebe.

Tato subjektivizace osobní zodpovědností může nabírat mnoho forem. Barbara Cruikshank (1996: 231-253) například ukazuje, jak v rámci kalifornského „hnutí za sebevědomí”⁶ jsou společenské problémy jako rasismus či genderová a sociální nerovnost brány jako problémy nedostatku sebevědomí, jejichž řešením má být obrat ve vládnutím nad sebou. Společenské problémy tak nejsou brány jako problémy celku, společnosti, ale jako problémy uvnitř atomizovaného jedince. Ten se pak nechápe jako oběť různých forem útlaku, ale jako jedinec, který z jakýchsi niterných důvodů selhal v přetvoření sama sebe na *homo oeconomicus*.

Peter Miller a Nikolas Rose (2008) ukazují, jak přetvoření jedince v podnikatelského *homo oeconomicus*, vedlo k větší disciplinaci zaměstnanců. Zaměstnavatelé již nemusejí používat tradiční metody kontroly a organizace, místo toho mohou dosáhnout disciplíny svých zaměstnanců skrz „psychologické usilování těchto jedinců k autonomii a kreativité a jejich nasměrování k nalezení dokonalosti a úspěchu” (Miller a Rose 2008: 49-50). Slovník osobní svobody a rozhodování, tlaku na sebezdokonalování, sebenaplnění a soutěže, takto ustanovil pevné pouto mezi

⁶ V anglickém originále *self-esteem movement*. Autorka tak popisuje hnutí a tendence snažící se o zlepšení sama sebe na úkor řešení společenských problémů.

ekonomickou prosperitou a osobním blahobytem. Neoliberalismus tak například smazal protiklad mezi prací a volným časem. Jedinec se ve volném čase musí zdokonalovat, aby maximalizoval svůj úspěch na trhu, a v práci má hledat své naplnění a kreativitu.

Stále více pozorovatelným trendem 21. století se stává prekarizace práce, související s dominancí *homo oeconomicus* a eliminací problému námezdní práce z neoliberálního diskurzu. Nové pojetí práce „simultánně integruje novou logiku lidského kapitálu a ‚starou‘ pracovní disciplínu” (Lazzarato 2009: 126). Jedinci jsou jazykem svobody pobízeni k reinvenci svého chování a přijetí všech rizik spojených s působením trhu. Zároveň jsou také vládami disciplinováni k neustále zaměstnanosti. Tyto politické změny v povaze zaměstnanosti jsou teoreticky hájeny a legitimizovány různými způsoby. Například jako „soupeření mezi ‚riskofili‘ nebo ‚sociálními podnikateli‘ a ‚riskofoby‘ (těmi závislými na sociálním státu)” (Lazzarato 2009: 124-125), nebo jako různé variace na boj mezi zastánci otevřené a uzavřené společnosti (Šaradín 2001: 61). V obou případech, riskofobů a zastánců uzavřené společnosti, je zřejmá negativní konotace, a vykreslení těchto skupin jako lidí jenž nejsou schopni přijmout realitu neoliberalismu.

Michel Foucault nebyl nikdy explicitní v tom, že programem neoliberalismu je produkce chudých. Bylo tomu snad v kontextu tehdy ještě silného sociálního státu, či Foucaultově tehdejší averzi vůči marxismu. I tak jeho dílo může poskytnout vhled na tzv. pauperizaci obyvatelstva. Stejně tak, jako recidivista nebyl selháním vězeňského systému, ale jeho úspěšným produktem, je prekarizovaná chudina samotným produktem neoliberalismu, ne jeho nešťastným omylem (Venn 2009, Brown 2015). Jak Foucault ukázal, tržní soupeření je hra s nulovým součtem, která vyžaduje nerovnost jako svůj základ. Výsledkem takové hry nemůžou být jen vítězové, glorifikovaní neoliberálním diskurzem jako *homo oeconomicus*, ale také poražení.

Na status vyloučených lidí se dá nahlížet také skrze Foucaultem inspirované pojetí biopolitiky, jak jej chápe Giorgio Agamben (2011), a jeho konceptem *homo sacer*.

⁷ Neoliberální governmentalita nevyklučuje lidi v klasickém smyslu. Lidé označení jako nepřínosní, deviantní, nepřizpůsobiví, apod., (ti co nesplňují ideální představu *homo oeconomicus*) jsou do společnosti zahrnuti právě svým vyloučením, a tvoří tak

⁷ Pojem převzatý z římského práva. Označoval ty, jenž byli odsouzeni za nějaký zločin, a byla povolena jejich beztrestná vražda, ale bylo zakázáno je obětovat (Agamben 2011: 75-77).

nezbytnou a skrytou část společnosti plně *homo oeconomicus*. Tento status tedy „v rámci neoliberální governmentality dostávají všechny kategorie lidí, které se jakýmkoliv způsobem vymykají tržní logice. Mohou to být především bezdomovci, squatteři, nepracující, ale také matky samoživitelky, postižení lidé a v českém diskurzu tzv. nepřizpůsobiví” (Mertl a Krčál 2011: 93).

Homo oeconomicus je na první pohled termín nezanesený genderem. Důraz na autonomii a individualitu by mohl naznačit, že neoliberální *homo oeconomicus* bere muže a ženy bez rozdílu. Toto je ovšem klam. S rozšířením *homo oeconomicus* do všech sfér života ženy zastávají práci, jenž je nutná, ale neoliberální logice neodpovídá. Tato realita je ideologicky formulovaná jako volba žen, způsobená jejich pohlavními preferencemi, a ne mocenskými vztahy. Tyto závěry jsou do určité míry vlastní již liberálnímu subjektu, jehož „muž” byl roven zástupci patriarchální rodiny. Archetypální ilustrací tohoto faktu je slavný výrok Margaret Thatcher: „Neexistuje nic takového jako společnost. Existují jednotliví muži a ženy a existují rodiny. [...] Lidé se musejí starat nejprve o sebe” (Thatcher In: Harvey 2005: 22). Thatcher zde mluví o jedinci, ale zároveň o rodině jako základním kameni společnosti. Je však jasné, že jedinec a rodina jsou navzájem nekompatibilní - buď je základem jedinec nebo rodina. Prakticky stejné zmatení, jestli je základním atomem jedinec nebo rodina, nalezneme u Milтона Friedmana.⁸

V kontextu privatizace veřejných statků jsou disproporčně znevýhodňovány ženy, jelikož jsou to stále ony, které se mají starat o děti, domácnost, místní komunitu, apod. Ve chvíli kdy jsou veřejné služby jako předškolní vzdělávání, důchodový systém nebo mimoškolní aktivity privatizovány, práce spojená s nimi je převáděna na jednotlivce, tedy ženy (Brown 2015: 105-106). Svět plný *homo oeconomicus* jednoduše není myslitelný bez péče, jež neodpovídá tržním principům. Neoliberalismus tento problém vytlačuje z veřejné diskuse, a alibisticky končí u konzervativního pojetí rodiny.

Aby bylo možné ustanovit *homo oeconomicus* jako základní jednotku společnosti, je potřeba jakési pojítka, jelikož tržní principy samotné tak fungovat nemůžou. Pro ordoliberaly tímto pojítkem byla *Gesellschaftspolitik* (Foucault 2009: 143), pro americké neoliberály křesťanský fundamentalismus (Lazzarato 2009: 130). Někteří

⁸ „Bereme svobodu jednotlivce, či možná rodiny, jako základní cíl v posuzování společenských uspořádáních” (Friedman 1962: 12).

autoři (Lazzato 2009, Venn 2009) na základě Foucaultova diskurzu „boje ras“ (Foucault 2005: 53-71) ukazují, jak současný neoliberalismus používá rasový diskurz jako zmíněné pojítka společnosti. Neoliberální politika tak výsledně implementuje politiky, jenž disproporčně znevýhodňují etnické menšiny. Diskurz boje ras také zavdává otázku jestli, a do jaké míry, je neoliberalismus globální fenomén. Postavení Evropy na globálním trhu reflektoval i Foucault, když přiznával otevření možností trhu s nástupem merkantelismu: „hra je v Evropě, ale sázka, to je svět“ (Foucault 2009: 61). Přestože koloniální fenomény nejsou omezeny na neoliberalismus, „koloniální uspořádání může být viděno jako jedna forma obecné ekonomiky nerovnosti a násilí“ (Venn 2009: 208-209), a tedy jako pokračování neoliberální politiky.

2.4. Neoliberalismus a demokracie

Problém s naléhavostí se ohlašující ve 21. století je vztah neoliberalismu a demokracie. Práce governmentální tradice si zachovávají Foucaultův kritický étos, a vystupují na obranu demokracie, s kterou má být neoliberalismus nekompatibilní. Tato kritika neoliberalismu z pozice demokracie nesmí být zaměněna za odmítnutí liberální demokracie, kvůli umožnění (a legitimaci) sociální nerovnosti.⁹ Liberální demokracie si vždy zakládaly na suverenitě lidu, jež samozřejmě nebyla nikdy plně uskutečněna. Myšlenka suverenity lidu však vždy fungovala jako pojistka, že mocní nebudou své moci zneužívat. Odstraněním kategorie lidu (*démos*) ze svého slovníku ohrožuje neoliberální racionalita tuto pojistku demokracie (Brown 2015: 206-207).

Téma, přítomno spíše implicitně ve Foucaultových přednáškách o neoliberalismu, je nahrazení politického soupeření konsenzem. Při komentování legitimizačního efektu, který měla ekonomická svoboda při zakládání poválečného Německa, si Foucault všimá, jakou politickou roli hrály ekonomické instituce. Kategorie ekonomické svobody „produkuje trvalý konsenzus všech těch, kteří se mohou objevovat jako činitelé v nitru ekonomických procesů. [...] Všichni tito ekonomičtí partneři v míře, v jaké přijímají tuto ekonomickou hru svobody, produkují konsenzus, jenž je politickým konsenzem“ (Foucault 2009: 83). Kromě tohoto vhledu, zdá se, se Foucault o vztah neoliberalismu a demokracie nezajímá.

⁹ Tyto obavy jsou ostatně stejně staré jako liberální demokracie. Objevují se například již v díle Jean-Jacquesa Rousseaua.

Klíč ke vztahu neoliberalismu a demokracie se nalézá především v aktuálním chápání *homo oeconomicus*. Foucaultův *homo oeconomicus* byl řízen svými egoistickými zájmy. Současný neoliberalismus, který důkladně podřizuje zájmy jednotlivce makroekonomickým cílům růstu, však podle výše zmíněných autorů odpovídá více subjektu, který je definován svou zodpovědností a vůli se obětovat. Neoliberální *homo oeconomicus* se pohybuje v extrémně nestabilním prostředí, formovaným nepředvídatelným finančním trhem. Jeho aktivita nespočívá ve sledování vlastních zájmů, jenž nevědomky splynou s dalšími v zájem obecný. Jedinec je governován k tomu aby jeho zájmy byly identické s ekonomickým růstem státu.

Člověk jako politický tvor (*homo politicus*) je samozřejmou podmínkou demokracie. Tento *homo politicus* se však stal obětí nástupu neoliberální vládní racionality. Stejně jako státy, jsou jedinci ve jménu svobody vystaveni vůli trhů. Takto jsou, díky dominantní představě člověka jako *homo oeconomicus*, „přetváření jedinci i státy, v identitě i jednání, z figur lidové suverenity k figurám financionalizovaných firem” (Brown 2015: 109). Pro jedince má toto za následek individualizaci, ve smyslu přetváření sama sebe jako lidského kapitálu dle norem a kritérií stanovených potřebami trhu. Zároveň se přetváří vztah jedince a státu. Jedinec, chápaný jako lidský kapitál, již není základní složkou společnosti, ani nositelem práv. Je především subjektem, do kterého se dá investovat na základě jeho potenciálu pro zisk. V případě, že takového potenciálu nedosahuje, stává se nežádoucí překážkou ekonomického růstu.

Přehlížení člověka jako politického tvora je ve Foucaultových přednáškách velmi pozoruhodné. *Homo oeconomicus* pro něj není všepohlcující koncept, který by nepočítal s pluralitou jiných pojetí člověka. Foucault tak vedle *homo oeconomicus* popisuje například *homo juridicus* a jejich vzájemný souboj. Foucaultovo pojetí politiky se v tomto momentu paradoxně příliš soustředí na problémy státu, a zřídka pracuje s člověkem jako politickým činitelem (Brown 2015: 85-87). Jistý protipól vůči této interpretaci můžeme hledat v jeho pozdních esejích o osvícenství, v nichž jsou přítomna témata veřejného prostoru a veřejného užití rozumu (Franěk 2014: 303).

Tyto otázky o vztahu demokracie otevírají problém toho, jak má být vykonávána demokratická forma politiky v přítomnosti neoliberální (či kterékoliv jiné) governmentality. Není jedinec v moderní společnosti odsouzen k tomu, být subjektem diskurzivně-mocenských režimů? Není hledání smyslu demokratické politiky v ideálu

autentického *homo politicus* málo? Jednou z odpovědí na tyto otázky poskytuje koncept hegemonie, pro nějž je zápas o ovládnutí diskurzivní totality základem demokratické politiky. Neoliberalismus sice útočí na demokratické procesy a instituce, ale zároveň je ve většině zemí legitimizován právě demokratickým procesem. Diskurzivní teorie nám nabídne nejen jiný pohled na zrod neoliberalismu, ale může nám i poskytnout vodítka k tomu, jak jeho pozici mohou jiné diskurzivní formace nahradit v rámci demokratické soutěže.

3. Diskurzivní teorie a hegemonie

3.1. Diskurzivní teorie

Za přelom ve vývoji diskurzivní teorie jde označit vydání knihy Ernesta Laclaua a Chantal Mouffe *Hegemonie a socialistická strategie* v roce 1985. Toto dílo nejen dekonstruovalo některé základní pojmy marxismu, ale také představovalo obrat v marxistické poststrukturalistické teorii svým důrazem na jazyk.¹⁰ Sociálno není chápáno jako empirická danost, nebo esencialistický referent, ale jako zcela diskurzivní prostor. Laclau a Mouffe čerpají v *Hegemonii a socialistické strategii*, i ve svých pozdějších dílech, z pestré plejády marxistických a poststrukturalistických vlivů. Za hlavní teoretické kořeny můžeme označit Althusserovo a Gramsciho přehodnocení marxismu, derridovskou dekonstrukci a lacanovskou psychoanalýzu. Z Louise Althussera a Antonia Gramsciho si autoři vypůjčují marxistické termíny, jenž reaktivují a dekonstruují, a z lacanovské teorie poznatky o fundamentálním rozporu uvnitř komunikace a tvoření identit, vedoucí autory k tezi o „nemožnosti společnosti“, jenž je protkaná antagonismy (Laclau a Mouffe 2014: 147).

Na rozdíl od jiných pojetí diskurzu nebere analýza Laclaua a Mouffe diskurz za pouhý odraz politického a sociálního světa, ale za jeho fundamentální a konstitutivní součást. Laclau a Mouffe se tedy vymezují vůči Foucaultovi, a nerozlišují mezi diskurzivními a nediskurzivními praktikami (Laclau a Mouffe 2014: 130, Laclau 2000: 285-286). V tomto spočívá ontologický primát politiky - naše vnímání reality je zcela

¹⁰ Dekonstrucí marxistických kategorií, zřeknutí se ekonomického esencialismu a obratem k jazyku se autoři již v předmluvě z roku 1985 hrdě hlásí k postmarxismu.

zprostředkováno diskurzem, jehož tvorba je ryze politická.¹¹ Cílem takovéto diskurzivní analýzy pak není „odhalení pravdy“ skryté za diskurzivními formacemi, ale vysvětlení jak diskurz strukturuje to, čemu říkáme realita.

Psychoanalýza Jacquesa Lacana neslouží jen jako vhléd za rámec racionálně jednajících subjektů, ale hlavně jako teoretický terén a arsenál klíčových pojmů pro politickou teorii Laclaua a Mouffe. Nové pojmosloví, které postmarxistická politická teorie hojně využívá, se v Lacanově učení začíná objevovat v 50. letech, společně s tzv. lingvistickým obratem, inspirovaným konfrontací s prací Ferdinanda de Saussure. Lacan v tomto období předpokládá, že „nevědomí je strukturované jako jazyk“ (Evans 1996: 99).

Saussure chápal jazyk jako systém znaků nabývajících významů procesem signifikace, tj. vztahu *signifikantu* (fonologické formy) a *signifikátu* (konceptuálního významu). Význam znaků je určen pouze negativně, v opozici vůči ostatním. Pro Lacana je signifikát pouze výsledkem „hry signifikantů“, a jazyk je tedy tvořen pouze signifikanty (Evans 1996: 189). Signifikant v Lacanově díle není synonymem vyřčeného slova, ale znamená cokoliv „co je zapsáno v systému, ve kterém získá hodnotu pouze skrz diferenci od ostatních prvků v tomto systému“ (Evans 1996: 190). Zatímco pro Saussura je signifikace označením pro nutný a reciproční vztah mezi signifikantem a signifikátem (signifikát je rubem signifikantu a naopak), pro Lacana je signifikace extrémně nestabilní a naplněná inherentním odporem. Vztahy signifikantu a signifikátu nikdy nejsou nastálo fixované. Iluzi pevného významu signifikanty nabývají v *points de capiton*¹². V těchto uzlových bodech jsou signifikanty dočasně spojeny se signifikáty.

Laclau a Mouffe navazují na Lacana v myšlence, že proces signifikace je protkán nemožností. Důraz je dán na sociální identity, které jsou tak stejně nepevné, a fixované mohou být jen uzlových bodech (*points de capiton*). Proces identifikace je tak poznamenán nepřekonatelnou trhlinou (jež je operacionalizovaná pojmem antagonismus), jelikož sociální identity nemohou být nikdy plně konstituovány. Zdánlivý paradox, že se nové sociální hnutí (feministické hnutí, městská hnutí, hnutí za

¹¹ To neznamená že by neexistovaly věci mimo diskurz. Například hurikán je ve všech smyslech skutečnou událostí probíhající mimo diskurz. Zásadní ale je jestli se jeho specifčnost konstruuje jako projev božího hněvu, nebo globální změny klimatu, apod.

¹² Francouzsky doslova čalounický knoflík.

práva homosexuálů) spoléhají na nároky identity, není pro Laclau a Mouffe vůbec paradoxem. Nemožnost dosáhnout plné identity, a s ní spojená otevřenost sociální, je pro hegemonickou politiku naopak esenciální.

Antagonismus neoznačuje nějaký objektivní rozpor mezi dvěma prvky. Je to vztah, který svou podstatou naráží a narušuje meze každé objektivnosti. Každý systém, který definuje své hranice, tímto zároveň definuje co je za těmito hranicemi. Specifikum jazyka je, že tyto hranice „samy nemohou být označeny, ale musí se ukazovat jako narušení nebo zhroucení procesu signifikace” (Laclau 2012: 70). Takováto hranice sociální, jež jej podvrací a brání jeho uzavření, je antagonismus. Tento „antagonismus jako svědek nemožnosti konečné sutury je ‚zakoušením‘ meze sociální” (Laclau a Mouffe 2014: 152). Takovýto koncept antagonismu tak přesně odpovídá lacanovskému Reálnu (Žižek 2008: 184, Laclau 2000: 77), jakožto traumatickému bodu vzpírajícímu se symbolizaci, jenž sám ničím není a je konstruován zpětně svým vlastním působením.

3.2. Předeterminace a artikulace

Výchozím bodem diskurzivní teorie je, pro Laclaua a Mouffe, Althusserův pojem předeterminace. Althusser tímto termínem rozvíjel teoretický aparát Marxe, a dokazoval že jeho dialektika, oproti Hegelově, umožňovala hierarchizaci rozporů. Základní rozpor (tj. rozpor práce a kapitálu) neexistuje nikdy v čisté formě, ale díky své předeterminaci je vždy dourčen a specifikován strukturou vedlejších rozporů (etnických, náboženských, apod.). V takové struktuře je v poslední instanci ekonomický rozpor určující, i když nemusí být vždy rozpor dominantní (Kužel 2014: 140-142). I přes přisouzení relativní autonomie částem nadstavby, Laclau a Mouffe kritizují, že pojem předeterminace si v Althusserově díle zachovává ekonomický esencialismus právě určující úlohou ekonomiky v poslední instanci. Logika předeterminace osvětluje nestálost a nepevnost identit, a vysvětluje vznik forem politického sdružování mimo rigidní kategorie třídních zájmů.

Předeterminovaná povaha společenských vztahů dává zásadní úlohu procesu artikulace, jenž je základním pojmem diskurzivní teorie. Jejím předpokladem je otevřenost diskurzu, a nemožnost jeho uzavření v diskurzivní totalitu. Artikulací

signifikujících prvků vzniká veškerá identita. Prvky jsou, v pojetí Laclaua a Mouffe, znaky jejichž význam není nijak ukotven. Díky svému nestálému „plovoucímu“ charakteru jsou prvky předmětem soupeření mezi diskurzy. Ve chvíli kdy se prvky artikuluji uvnitř diskurzu, stávají se z nich momenty. Diskurz Laclau a Mouffe tak chápou jako „strukturovanou totalitu vznikající z artikulační praxe“ (Laclau a Mouffe 2014: 128).

Artikulace prvků v diskurzu je však díky otevřenosti sociální vždy neúplná a nestálá. Jediným prostředkem k částečné fixaci významů jsou uzlové body (lacanovské *points de capiton*), privilegované diskurzivní body, jenž umožňují signifikaci. Vytváření těchto uzlových bodů je předmětem artikulační praxe (Laclau a Mouffe 2014: 138). Například v diskurzu komunistické ideologie, můžeme „komunismus“ označit za uzlový bod. Neukotvené prvky, jako je demokracie, feminismus, ekologie, mír, atd., jsou spojovány (chceme-li „prošívány“¹³) uzlovým bodem „komunismu“, a díky němu nabývají na přesném významu odpovídajícímu prizmatu třídního boje: „opravdová“, ne buržoazní demokracie, útlak žen způsobený dělbou práce, ničení životního prostředí jako důsledek kapitalistické produkce, válka jako důsledek imperialismu, atd. (Žižek 2008: 95-96).

3.3. Ekvivalenční a diferenční logika

Dva způsoby vytváření identit (a tedy i naplňování sociální), jež jsou podmíněné antagonismem, jsou logika ekvivalence a logika difference. Logika ekvivalence spočívá ve spojování momentů, artikulovaných v diskurzu, v řetězcích ekvivalence. Tyto řetězce ekvivalence se tvoří v opozici vůči antagonistickému protějšku. Difference uvnitř diskurzu se navzájem ruší, jelikož odkazují k něčemu cizímu, jenž se pro ně stává jediným pozitivním určením identity. Privilegovaný bod v tomto řetězci nabyde moment povýšený na uzlový bod, jež se stane signifikantem celého řetězce.

Příkladem ekvivalenční logiky budiž odpor vůči neoliberalní politice Margaret Thatcher. Skupina londýnských aktivistů za práva homosexuálů si při celostátní stávce horníků uvědomila, že má společného nepřítele ve vládě Konzervativní strany, což vyústilo v založení skupiny *Lesbians and Gays Support the Miners*, jenž pro stávkující

¹³ Signifikant v pozici uzlového bodu, v tomto případě komunismus, nejenže spojuje ostatní prvky, ale také jim dává kus ze své partikularity.

horníky opatřila mnoho finančních prostředků. Hornické odbory poté začaly aktivně podporovat práva homosexuálů a prosadily se o jejich prosazení do programu Labour Party (Keliher 2014). Moment kdy se požadavek neuzavírání uhelných dolů stal více než jen požadavkem hornických odborů, ale stal se reprezentantem tohoto řetězce ekvivalencí spojeného v boji proti politice Thatcher, je momentem hegemonie.

Naproti tomu logika difference představuje členění sociálna rozpouštěním a začleňováním existujících řetězců ekvivalence. Činí tak prosazováním partikulárních momentů, jenž jsou s ostatními spojeny pouze svým diferenčním charakterem (Laclau 2005: 77-78). Jako příklad logiky difference Laclau a Mouffe uvádějí politiku britského premiéra Benjamina Disraeliho. Disraeli si byl vědom výrazného rozdělení politického prostoru v 19. století, a svou politikou *one nation* se pokoušel o rozbití systémů ekvivalence prostřednictvím „diferencované[ho] vstřebávání požadavků, jež je vydělovalo z jejich řetězců ekvivalence na lidové straně a proměňovalo je na objektivní difference uvnitř systému [...] a tím přesouvalo hranici antagonismů na periferii sociálna” (Laclau a Mouffe 2014: 156-157).

Zatímco tedy „logika ekvivalence je logikou zjednodušování politického prostoru, [...] logika difference je logikou jeho rozšiřování a rostoucí komplexnosti” (Laclau a Mouffe 2014: 157). Přestože že tyto dvě logiky, jakožto dva protipóly, jsou spolu nekompatibilní, tak se „navzájem vyžadují jakožto podmínky pro konstrukci sociálna” (Laclau 2005: 80). Logika difference není nikdy schopna totalizovat diskurzivní pole, které je protkané antagonismem, stejně tak logika ekvivalence nemůže domestikovat všechny difference. Zakotvení jedné, či druhé logiky, je tak vždy nestálé a toto napětí je zásadní charakteristikou pro fungování sociálna.

Přes nemožnost saturace společnosti, tato myšlenka vždy existuje jako nedosažitelný ideál, jež je pro společnosti konstitutivní (Howarth a Stavrakakis 200: 8). K fungování těchto ideálů je nutná produkce tzv. prázdných signifikantů, jež fungují jako uzlové body. Prázdné signifikanty tak značí jistou absenci, prvek který chybí.¹⁴ „Politika je možná pouze proto, že konstitutivní nemožnost společnosti se může reprodukovat jen skrze produkci prázdných signifikantů” (Laclau 2012: 78). Prázdný

¹⁴ Laclau dává příklad Hobbesova přirozeného stavu, kde je prázdným signifikantem „řád jako takový”. Vladař, reprezentující tento řád „musí být přijat nikoli kvůli nějaké vnitřní síle, kterou může mít, ale prostě proto, že jde o *nějaký řád* a jedinou alternativou je radikální chaos” (Laclau 2012: 79).

signifikant tedy vystupuje z momentů spojených v řetězci ekvivalence, spojeného vůči antagonistickému protějšku, čímž se stává signifikantem celého řetězce. Jeho původní partikularita je však obětována signifikaci celého řetězce a ve výsledku neznačí nic jiného než jednotu tohoto řetězce.

Prázdnota signifikantu je nejvíce citelná v přítomnosti jasně dané antagonistické hranice, konstruované ekvivalenční logikou. V situaci tzv. organické krize, kdy prvky nejsou pevně ukotveny a soupeří o ně různé hegemonické projekty, dere se na povrch plovoucí dimenze signifikantů. Plovoucí signifikanty, jsou prvky, jejichž význam je suspendován, v důsledku soupeření více řetězců ekvivalence o jejich artikulaci. Mezi prázdným a plovoucím signifikantem je tedy strukturální odlišnost, ale v praxi jsou často identické (Laclau 2005: 132-133).

3.4. Hegemonie

Pojem hegemonie se objevuje v marxistickém diskurzu již na konci 19. století v politickém myšlení ruské sociální demokracie, včetně Leninova díla. Zde byl ztotožňován s taktikou třídního spolenectví, vedeného revoluční avantgardou. Specifičnost hegemonie nicméně vyvstává až v díle Antonia Gramsciho. Místo leninistického politického vedení, mluví Gramsci o intelektuálním a morálním vedení, jenž není pouhým pragmatickým paktem mezi třídami, ale zakládá „vyšší syntézu, kolektivní vůli“, která se prostřednictvím ideologie stává organickým tmelem sjednocujícím „historický blok“ (Laclau a Mouffe 2014: 90). Kolektivní vůle je dosaženo artikulací rozptýlených prvků hegemonickou třídou. Zmíněná ideologie není omezena na přísně třídní prizmata, jelikož je konstruována artikulací prvků, jež nemusí mít třídní charakter. Přesto Gramsci zastával názor, že hegemonické subjekty se ustanovují na základě tříd, a také že sociální prostor je rozdělen na dva dichotomické tábory, jenž rozšiřují své hranice v rámci artikulačních praktik (tzv. poziční válka). Toto jsou dva zásadní body v nichž Laclau a Mouffe opouští Gramsciho myšlení.

Hegemonická praxe je „forma politické aktivity, která zahrnuje artikulaci různých identit a subjektivit v jeden společný projekt“ (Howarth a Stavrakakis 2000: 14). Má dva základní nutné předpoklady: otevřenost sociální, jenž umožňuje artikulaci, a přítomnost antagonismů. Pouhé artikulační pole, přetvářející prvky na momenty,

nestačí. Jsou nutné antagonistické artikulační praktiky, jenž umožní jevy ekvivalence a hraničních efektů (Laclau a Mouffe 2014: 162). Stejně tak pouhá přítomnost antagonismů ve společnosti bez artikulačních praktik by hegemonii neumožnila kvůli absenci plovoucích prvků, o které by se dalo soupeřit.¹⁵

Hegemonická formace je „sociální a politický prostor relativně sjednocený vytvořením uzlových bodů a vznikem identit, jež mají tendenci k vytváření vztahů“ (Laclau a Mouffe 2014: 162). Takto definovaná formace má velmi blízko k tomu, co Gramsci nazval historický blok. Na rozdíl od Gramsciho ovšem Laclau a Mouffe nechápou hegemonii jako podstatu sociální. To znamená, že neexistuje jeden centrální hegemonický bod. Hegemonie je typ politického vztahu, ne kostra ze které se sociálně skládá. To také znamená, že žádná hegemonická formace není schopná totálně ovládnout pole diskurzivity. Specifikem hegemonie je také její performativní charakter. Formy artikulace a jejich cíle nejsou, díky odvrhnutí esencialismu, předem dané, tím pádem zcela závisí na artikulaci hegemonické formace. „Politicko-hegemonické artikulace ve skutečnosti samy vytvářejí se zpětnou platností zájmy, za jejichž představitele se prohlašují“ (Laclau a Mouffe 2014: 12).

Pro hegemonii je tak ústřední diskurzivní pojetí sociální a nezastupitelná role, jenž v něm hraje moc. Momenty artikulované v diskurzu jsou spojovány řetězce ekvivalence, v nichž jeden moment vystoupí do uzlového bodu a zaujme pozici prázdného signifikantu, který se stane reprezentantem celého řetězce. Cílem hegemonických projektů je pak vytváření a stabilizace těchto uzlových bodů.

3.5. Demokratická revoluce

Hegemonické fungování politiky je specifické pro moderní demokracii. Antagonistické hranice, jenž oddělovaly lid a režim, nebyly před koncem 18. století předmětem politiky, jelikož byly jasně daným empirickým faktem.¹⁶ Před-demokratické režimy byly udržovány násilím a hegemonickou politikou jednoduše nepotřebovali. Laclau a

¹⁵ Jako příklad společnosti protkané antagonismem „v jeho nejryzejší podobě“ uvádí Laclau a Mouffe miléniové hnutí. Zde jsou proti sobě dva nesmiřitelné tábory (rolnická kultura a městská kultura), jejichž rozpor je něčím bezprostředně daným a neúprosným. Neexistuje však prostor pro artikulační praktiky.

¹⁶ Zde se nachází další z bodů kritiky marxismu. Marx, podle Laclaua a Mouffe, chtěl objevit tak silný antagonismus jakým byl rozpor lid/starý režim. Třídní rozpor však nikdy nedokázal postihnout totalitu sociální a automaticky se reprodukovat v politické sféře. Tento nedostatek tak musel být opravován teoriemi o vyostření konfliktu v budoucnosti, politické avantgardě, apod. (Laclau a Mouffe 2014: 176).

Mouffe následují Claudea Leforta a označují tzv. demokratickou revoluci,¹⁷ spojenou s událostmi velké francouzské revoluce, jako přelom moderních dějin, jenž poskytl diskurzivní podmínky pro označení různých nerovností jako neoprávněných, jenž mohly být učiněny ekvivalentní jako formy útlatku (Laclau a Mouffe 2014: 179-180).

Je to právě moderní demokracie, jenž umožňuje rozehrávat logiku ekvivalencí. Laclau a Mouffe rozdělují mezi politickým prostorem dávajícím vzniknout lidové subjektové pozici a tím, jenž plodí demokratickou subjektivou pozici. Lidová subjektivá pozice se tvoří v politickém prostoru, jenž je rozdělen na dva antagonistické tábory (typicky „režim” versus „lid”). S takovouto subjektivou pozicí se například setkáme v zemích třetího světa, jenž místnímu obyvatelstvu dávají podmínky globální periferie jasně definovaného vnějšího nepřítele. Naproti tomu politický prostor demokratické pozice, typický pro současné západní společnosti, umožňuje množení bodů antagonismu, ale ty často nevstupují do vzájemné ekvivalence, a nevedou tak k rozdělení prostoru na dva antagonistické tábory (Laclau a Mouffe 2014:157-158).

Je zřejmé, že Laclau a Mouffe při kladení důrazu na antagonismus jako základ společnosti pojmají demokracii konfliktně, a ne jako prostor deliberace ústící v jakýsi ideál harmonické společnosti. Mouffe varuje před takovýmto viděním demokracie a zdůrazňuje, že jakýkoliv „konsenzus v liberálně-demokratické společnosti je, a vždy bude, projevem hegemonie a krystalizací mocenských vztahů” (Mouffe 2005b: 49). V návaznosti na Carla Schmitta tvrdí, že demokracie vždy zahrnuje procesy inkluze a exkluze, tj. vytváření kategorií *přátel* a *nepřátel*, *my* a *oni*. Konceptualizování hranic, které oddělují tyto dva tábory, se stává ústředním bodem demokratické praxe.¹⁸

Základem demokratické praxe je tedy politické konstruování lidu (onoho *my*, které není *oni*). Toho je dosahováno hegemonicky, skrz spojování různých zájmů v řetězce ekvivalence, a postoupení jedné partikularity do pozice univerzality. Z podstaty prázdnoho signifikantu tato univerzalita ztrácí na svém původním významu. Demokracie je „možná pouze tehdy, pokud univerzální nemá žádné nutné tělo a žádný

¹⁷ Lefort tento výraz převzal od Tocquevilla. V jeho díle označuje konec nerovnostářské a hierarchizované společnosti ovládané teologickým dogmatem.

¹⁸ Údajná neschopnost liberalismu vytvářet takovéto hranice vedla Carla Schmitta k zavrnutí liberální demokracie, jakožto projektu předurčenému k selhání. Chantal Mouffe dochází k odlišným závěrům. Napětí mezi liberalismem a demokracií vidí jako prostor pro zdravou konfrontaci neslučitelných interpretací toho, co by měla liberální demokracie být.

nutný obsah, pokud různé skupiny mezi sebou zápasí, aby svému partikularismu dočasně daly funkci reprezentace univerzálního” (Laclau 2012: 68).

4. Neoliberální hegemonie

Teorie hegemonie nám tedy může objasnit zrod a udržení neoliberalismu v demokratickém prostředí. Předmětem je způsob artikulace různých identit (momentů v diskurzu) a povýšení jedné z nich na úroveň univerzality, zastupující celý řetězec ekvivalence. Na rozdíl od Gramsciho pojetí historických bloků nejsou v pojetí Laclaua a Mouffe hegemonické projekty v jádru třídního charakteru. Neoliberální projekt tak nemusí být nutně spojen se zájmy kapitálu, a zároveň kontrahegemonický projekt, jenž se jeví jako jeho podvrácení, nemusí být jakýmsi dichotomickým opakem, negujícím neoliberalismus ve prospěch sociálního státu, pluralitní ekonomiky, apod.

O co jde hegemonickému projektu neoliberalismu, je samotná artikulace mezi liberalismem a demokracií (Laclau a Mouffe 2014: 196). Laclau a Mouffe upozorňují, že toto spojení, jenž nazýváme liberální demokracií, není žádnou historickou ani logickou nutností, a je zcela kontingentní. Ze strany Hayeka byla demokracie brána pouze jako utilitární nástroj k zachování míru a svobod, který však nikdy nesmí ohrozit liberální instituce (Mouffe 2005b: 3). Ze strany marxistů je pak často liberalismus napadán za potlačování demokracie, kdy liberální instituce poskytují pouze formální svobody a umlčují „opravdovou vůli lidu”. Na této vrtkavosti Mouffe dokazuje že liberalismus a demokracie jsou v poslední instanci neslučitelné, a napětí mezi nimi je předmětem hegemonické politiky uvnitř liberální demokracie (Mouffe 2005b: 5).

4.1. Konstrukce neoliberální identity

Laclau a Mouffe ukazují, jak období po druhé světové válce vedlo v západních společnostech, díky komodifikaci a byrokratizaci, k rapidní proliferaci antagonistů (feminismus, městská hnutí, antirasismus, boje sexuálních menšin, environmentální hnutí, apod.), které tito autoři vnímají jako prohloubení demokratické revoluce. Jak je zřejmé, způsob artikulování těchto antagonistů není nijak předurčen, ale je výsledkem hegemonického boje (Laclau a Mouffe 2014: 193).

Laclau a Mouffe ilustrují, jak neoliberální diskurz dokázal artikulovat více demokratických odporů proti přeměně vztahů, způsobené právě komodifikací a byrokratizací. Neoliberální řetězce ekvivalence vytváří hranici mezi dvěma antagonistickými skupinami: „lidem“ zahrnujícím všechny, kdo brání tradiční hodnoty a svobodu podnikání, a jejich protivníky - státem a všemi podvrtnými elementy (feministkami a feministy, černochoy, mládeží a „permissivními osobami“ všeho druhu)” (Laclau a Mouffe 2014: 194).

Základní moment v konstrukci neoliberální identity je vymezení se vůči antagonistickému Druhému - keynesiánskému sociálnímu státu. Jak bylo ukázáno výše, tato konstrukce je nutná pro vytváření identit logikou ekvivalence. Neoliberalismus tak vytváří pragmatické spojenectví s lidmi, jež se cítí poškozeni či odcizeni politikou sociálního státu, přičemž jako nástroj může reaktivovat národní, etnické či náboženské diskurzy. Skupiny obyvatel, které nemají z neoliberálního projektu co získat, jsou tak vtaženy do jím budovaného lidu.

Útok neoliberálního projektu na sociální stát byl úspěšný z části proto, že jeho nositel, sociální demokracie, se vzdal pokusu o budování hegemonického projektu, který by byl schopen artikulovat proliferaci nových identit v západních společnostech. Mont Pelerin Society¹⁹ vznikala v době, kdy se keynesiánská hegemonie zdála neotřesitelnou. Její silou však bylo formulování jasného hegemonického projektu a „formulování jasné strategické koncepce terénu, jenž má být okupován, a to názor elity, ve prospěch změny zdravého rozumu” (Srniczek a Williams 2016: 55). Takováto strategie nebyla projevem intelektuální deliberace či geneze liberalismu, ale jasným plánem na ovládnutí diskurzivního prostoru sociálního. Myslet neoliberalismus jako hegemonii nám jej tedy pomáhá chápat jako opravdu nový projekt. Lidé jako Hayek nebo Friedman dokázali ve své době uchopit hegemonickou praxi lépe než kdokoliv jiný. Jak poznamenává Mark Fisher, „neoliberálové byli více leninističtí než leninisti, používajíc think-tanky jako intelektuální předvoj, aby vytvořili ideologické klima ve kterém mohl [neoliberalismus] vzkvést” (Fisher 2009: 28).

Sean Phelan (2007) demonstruje vznik neoliberální identity na základních pojmech děl Hayeka a Friedmana, jenž byly konstruovány jako antagonistické vůči

¹⁹ Mont Pelerin Society je neoliberální think-tank založený v roce 1947 mj. Friedrichem Hayek, Miltonem Friedmanem nebo Ludwigem von Misesem.

keynesiánským či domněle socialistickým ideálům. Trh je spojen se sférou ekonomické svobody, a je tak v opozici vůči státu a politické svobodě. Atomizovaný jedinec je oslavován a privilegován před kolektivními formami identifikace a organizace. Samotné fungování trhu je stavěno před jeho výsledky, a běžný člověk před intelektuála odtrženého od reality. Takto konceptualizovaný řetězec ekvivalence je fixován uzlovým bodem (negativní) svobody, který je pro neoliberální diskurz zásadní. Tato svoboda, definována jako „taková situace lidí, za níž je ve společnosti co nejvíce omezeno donucování některých jinými“ (Hayek 2013: 11), může být chápána jako prázdný signifikant neoliberálního diskurzu (Phelan 2007: 33). Diskurzivní zápas o signifikant svobody můžeme popsat zhruba takto:

„[neoliberálové] zkoušejí demonstrovat jak rovnostářská demokracie, ztělesněna v sociálním státě, nutně vede k novým formám nevolnictví, k závislosti jedince na totalitním státě, zatímco sociální demokraté zdůrazňují jak osobní svoboda, aby měla vůbec nějaký význam, musí být založena na demokratickém společenském životě, [a] rovnosti ekonomických příležitostí“ (Žižek 2008: 96).

Vhled na zásadní aspekty v konstrukci neoliberální identity, jimiž jsou spojení s konzervatismem a status vyloučených osob, nám může poskytnout analýza thatcherismu. Fundovanou analýzu konstrukce neoliberální identity nabízí Stuart Hall, právě ve své analýze thatcherismu (Hall 1988). Nebývalým úspěchem Margaret Thatcher bylo vytvoření artikulace mezi neoliberálními diskurzy volného trhu, privatizace a *homo oeconomicus* na straně jedné, a viktoriánským konzervatismem vyzdvihujícím rodinu, tradice a exkluzivní koncepci národa, na straně druhé. Jedním z těchto mostů byl diskurz „hodnot sociálního trhu“, v nichž byl objeven „silný nástroj k překládání ekonomické doktríny do jazyka zkušenosti, morálního imperativu a zdravého rozumu“ (Hall 1988: 47). Morální imperativy soběstačnosti, osobní zodpovědnosti a soutěže, nebyly součástí pouze ekonomické doktríny, ale staly se také momenty oživené národní identity.

Margaret Thatcher se zprvu snažila představovat neoliberalismus jazykem harmonické a celistvé společnosti. Tato logika difference neměla dlouhé trvání, protože bez antagonistického Druhého by oslabil neoliberální identita. Thatcher tak eventuálně

„našla ‚překážky‘, začala pranýřovat parazity sociálního systému [...], a skončila s jedním s nejvíce agresivních diskurzů rozdělené společnosti v moderních britských dějinách” (Laclau 2005: 79). Zásadní roli v budování neoliberálního identity ve Spojeném království hrálo, vedle národního šovinismu, také vytvoření postavy „vyžírky” (Hall 1988: 47), jenž zabraňuje holistickému uskutečnění společnosti. Dalším příkladem „nalézání překážek” celistvé společnosti může také být boj s hornickými odbory, jenž Thatcher označovala za „nepřítele uvnitř”. Logika ekvivalence tak nahradila diferenční logiku, a neoliberální identita byla budována pragmatickým spojováním výše zmíněných identit.

4.2. *Není žádná alternativa*

Diskurzivní přístup je vhodný i při analýze zdánlivých alternativ vůči neoliberalismu, tzv. třetích cest. Typickou třetí cestou byl například New Labour,²⁰ jenž se vůči thatcherismu nominálně vymezoval, ale v neoliberální politice pokračoval.²¹ Projekt New Labour byl úspěšný v mobilizování politického prostoru kolem prázdného signifikantu modernizace, jenž je dnes prakticky identický s termínem neoliberalizace (Srnicek a Williams 2016: 63). Jedním z diskurzivních manévřů bylo opouštění tradičních kategorií levice a pravice, do vzývaného politického středu. Ekonomické podmínky způsobené neoliberální politikou byly prezentované jako „realita globalizace”, na kterou se jedinci musí adaptovat, a brát na vědomí její rizika a nejistoty (Byrne 2017: 351). Opuštění antagonistické politiky ve prospěch neoliberalismu není v Evropě ojedinělé, ba naopak představuje „Clintonizaci evropské sociální demokracie” (Mouffe 2005b: 113). Podle Chantal Mouffe se sociálně demokratické strany v Evropě dopustily zásadní chyby vymazáním kategorií *my* a *oni* ze svého slovníku, ve prospěch prosazování neoliberalismu s lidskou tvář.²² Jedinou zdánlivou alternativou

²⁰ Označení pro politiku britské Labouristické strany za předsednictví Tonyho Blaira a Gordona Browna (1994-2010) spojená s odvržením sociálního radikalismu ve prospěch mírných zásahů do tržní ekonomiky.

²¹ Vláda Tonyho Blaira například privatizovala železnice nebo zavedla školné na vysokých školách.

²² Konstatování úpadku sociální demokracie se v dnešní době může zdát jako příklad situace „po bitvě každý generál”. Důležité je tak zmínit že Chantal Mouffe explicitně kritizovala tento posun Labour Party a ostatních evropských stran již v roce 1998, kdy byla evropská sociální demokracie na svém vrcholu, v eseji *The Radical Center: A Politics Without Adversary* (Mouffe 2005b: 108-128).

neoliberalismu se tak stala krajní pravice, stavící se ostře proti diskurzům modernizace a globalizace.

Neoliberalismus byl takto úspěšný v popření své vlastní ideologie, a prezentování sama sebe jako „konec historie“, a splynutí se „zdravým rozumem“. Takovýto postoj však neznamenaá vymizení antagonismů. Ty stále existují, ale jsou hegemonicky artikulovány v morálním registru. „Místo zápasu mezi ‚pravým a levým‘ jsme konfrontováni se zápasem mezi ‚správným a špatným‘“²³ (Mouffe 2005a: 5). Morální imperativ je spojen s historickou nutností neoliberalismu, jejímž nejznámějším reprezentantem se stal Francis Fukuyama, se svým *Koncem dějin* (1992). Optimismus spojený s koncem studené války se proměnil v obecně přijímaný názor, že současné podoby liberální demokracie a tržního hospodářství jsou jediné spravedlivé společenské systémy, a že jakákoliv odchylka od neoliberální konstelace je odsouzeníhodná zvrácenost. Projevem konce dějin je i zmíněná politika New Labour a „třetích cest“ obecně. „Pravé sdělení třetí cesty je, že neexistuje žádná druhá cesta, žádná alternativa [...] třetí cesta nás vrátí zpátky k první a jediné cestě“ (Žižek 1999: 6). Kulturním projevem neoliberální hegemonie je pak „zrušení budoucnosti“ (Srnicek a Williams: 138, Fisher 2009: 1-12), kolektivní představa o nemožnosti jakékoliv optimistické budoucnosti lidstva pronásledovaného ekologickou či nukleární katastrofou. Úspěšnost neoliberalismu, v tomto aspektu, se dá ilustrovat i tím, že se i pro jeho kritiky stává nemyslitelné uvažovat svět bez neoliberalismu (Srnicek a Williams 2016: 51).

5. Srovnání teoretických přístupů

Základy governmentálního i hegemonického přístupu byly definovány v období, kdy duchem doby byla studená válka a v západních společnostech ještě přežívaly zbytky politického elánu ze 60. let, a s ním spojených diskusí o podobě světa. Jestli je étosem současnosti fukuyamovský konec dějin, je jeho heraldem depolitizovaný neoliberalismus. S každou uplynulou dekádou od roku 1989 je cítit větší nesnáa a úzkost nad dominancí neoliberalismu. Co tuto dominanci činí drtivou, je fakt, že současný neoliberalismus vylučuje možnost jakékoliv alternativy. Co definuje naši dobu, není jen neoliberalismus a přesvědčení, že je jediným možným

²³ V anglickém originále „right and wrong“. Termín pro pravici a morální správnost je tedy identický.

politicko-ekonomickým uspořádáním, ale zároveň vědomí, že je prakticky nemožné prosadit alternativu. Právě proto je nutné zkoumat podstatu společenského konsenzu, jež provází neoliberalismus.

Představené přístupy tvoří hlavní osy v teoretickém uchopení neoliberalismu, osvojující si poststrukturalistické základy. Inovací obou je pohled, jenž neprivileguje ekonomiku ani stát jako centra moci. Pouhým ekonomickým uchopením neoliberalismu bychom se dopustili chyby přehlížením mnohých skrytých aspektů neoliberálního vládnutí. Přitom právě nemateriální pojetí neoliberalismu bylo, a je, oběma proudům vyčítáno. V případě Foucaulta jde o oprávněnou výtku, že zcela ignoruje kapitál jako nástroj útlaku (Lazzarato 2009: 122, Brown 2015: 76). Laclau a Mouffe byli v době po publikaci *Hegemonie a socialistické strategie* kritizováni „slábnoucími epigony marxistické ortodoxie“ (Laclau a Mouffe 1990: 99), obhajujícími validitu ekonomické základny a kategorii tříd. Mimo tuto ortodoxii nalezneme i v tradici započaté Laclauem a Mouffe názory o privilegovaném postavení třídního boje, který je například pro Slavojе Žižka „inherentním a konstitutivním antagonismem sociální sféry“²⁴ (Dean 2014: 83).

Problematika společenského konsenzu nad neoliberalismem je oběma proudy pojímána velmi odlišně. Oba samozřejmě pracují s tím, že konsenzu je dosaženo skrz mocenské vytváření diskurzu, jenž zprostředkovává naše vnímání reality. Hegemonie se soustředí na konstrukci identit a jejich artikulování v hegemonické populární identity. Pracuje s „válkou pozic“, v které neoliberální projekt soupeří s ostatními hegemonickými projekty a snaží se spojením různých identit artikulovat pocíťované nesnáze v jednotnou představu lidu. Klíčovým bodem je zde moment artikulace. Žádný moment diskurzu není determinován k tomu, aby byl artikulován určitým způsobem. Samotný charakter neoliberalismus je tak značně flexibilní. Na druhé straně governmentální přístup vnímá neoliberalismus pohledem subjektu, a jeho přetvářením v *homo oeconomicus*. Takovýto subjekt, jenž je veden k tomu, aby se choval jako lidský kapitál a veškerý svět kolem sebe chápal pomocí tržních principů, sám sebe kontroluje a reguluje pomocí pestrých „technologií sebe“.

²⁴ Lacanovské Reálno společnosti tak není antagonismus jako takový, ale třídní boj, resp. samotný kapitál.

Vzhledem k neexistenci nediskurzivních praktik, a přijetí celého sociálního jako diskurzivního prostoru, dávají Laclau a Mouffe velký prostor narušení a změně hegemonického diskurzu pouhou reartikulací některých jeho momentů. Tato nivelizace startovních pozic je předmětem kritiky, jelikož podle některých tak diskurzivní teorie „není schopna vysvětlit, které společenské síly mají větší kapacitu ovlivnit artikulační změny“ (Chouliaraki a Fairclough, 1999: 125). Představa narušení neoliberalismu z pohledu governmentality se zdá o dost pesimističtější. Důraz na přetváření subjektů skrz disciplinaci a seberegulaci vytváří dosti fatalistický obraz, a Foucault sám nedává moc vodítek ke způsobům vynoření nových governmentalit.

Zatímco Laclau a Mouffe představují pluralitu diskurzů, jež vzájemně selhávají v totalizaci diskurzivního pole, Foucault má sklony k identifikaci jednoho dominantního diskurzu v určité historické éře (Rear 1995: 17). Z governmentálního pohledu je tak jedinec interpelován jednou subjektovou pozicí: *homo oeconomicus* (případně v některých pracích jeho odvráceným protějškem *homo sacer*). Hegemonie umožňuje pluralitu subjektových pozic, někdy i protikladných, jimž je subjekt vystaven.

Problémem genealogického přístupu je, že není schopen vysvětlit „zjevení“ určitých epistémů (O'Farrel 2005: 63). Neoliberalismus je vskutku přetvořením liberalismu, ale proč k němu došlo? Foucault nepřipisuje diskurzivně-mocenským režimům intenci, i když tak v důsledku působí. Hegemonie nám umožňuje vidět jasnou agendu za projektem neoliberalismu, a ocenit pečlivou práci, jíž odvedly skupiny jako Mont Pelerin Society. Nejde však o jednoduchý marxistický pohled jakéhosi spiknutí kapitalistů, jelikož ekonomická dimenze neoliberalismu není privilegovaná, ale je jen jedním z jeho momentů.

Jedním z pojmů úvah o neoliberalismu je jeho útok na demokratické instituce. Soustředěním se na přetvoření jedince skrz ideál *homo oeconomicus* a jeho proliferaci do všech sfér života snadno dojdeme k závěru, že neoliberalismus je neschopný pojímat jedince jako plnohodnotného občana.²⁵ Zatímco Wendy Brown pracující v governmentální tradici tvrdí, že neoliberalismus tímto vymazal ze svého slovníku kategorii lidu nutnou pro demokratickou politiku (Brown 2015: 17-45), Laclau a Mouffe kontrují s tím, že neoliberalismu lid konstruuje, i přestože tento lid ničí tradiční

²⁵ Důkazem toho budiž stále častější používání pojmů jako klient či spotřebitel při popisování vztahu jedince a státu.

demokratické instituce. Jak ale vysvětlit téměř univerzální spojení neoliberalismu s přechody k demokracii ve střední a východní Evropě? Pouhé poukázání na atmosféru doby a tlak mezinárodních organizací, jako je Mezinárodní měnový fond či Světová banka, nevysvětluje míru konsenzu, který provázel neoliberální reformy uvnitř těchto států. Domnívám se, že hegemonický přístup, který dokáže pracovat s neoliberalismem jakožto projektem s paradoxními momenty, nám dokáže lépe porozumět jeho dominanci právě v těchto nových demokraciích.

Foucault ve své době nemohl vidět, jak pevně se neoliberalismus spojí s nacionalistickými a konzervativními diskurzemi. Právě toto spojení se zdá naprosto zásadní u thatcherismu či v transformačních procesech zemí střední a východní Evropy. Protimluvné diskurzemy svobody a konzervativního pojetí národa jsou dobře uchopitelné teorií hegemonie, jakožto reartikulace sentimentů skrytě přítomných v populaci. Národní hodnoty jsou stavěny do řetězců ekvivalence společně s neoliberálními ekonomickými imperativy, jakožto reakce na selhání politiky sociálního státu (či v případě střední Evropy režimů reálného socialismu).

Myslet neoliberalismus jako hegemonický projekt nám umožňuje lépe chápat roli privilegovaných signifikantů jako je např. termín svobody, který hrál tak důležitou roli v transformačních procesech. Svoboda se stává prázdným signifikantem, jenž v uzlovém bodu signifikuje celý řetězec ekvivalence neoliberální identity. Analýzy, které poukazují na rozpory v použití termínu svobody neoliberálním diskurzem (např. Mertl a Krčál 2013),²⁶ tak absolutně míjejí podstatu problému, neboť „vágnost a nepřesnost [...] jsou vepsány do podstaty politična” (Laclau 2005: 99).

Všimněme si různých způsobů, jak oba proudy konceptualizují roli nepřizpůsobivých, tj. neoliberalismem vyloučených osob. Pro Laclaua a Mouffe je tato kategorie nutný produkt ekvivalenční logiky, která může být přítomna jen v existenci antagonistického protějšku. I přes rétoriku harmonické a holistické společnosti, si neoliberální režimy dřív nebo později najdou nepřítel uvnitř, jenž brání uskutečnění ideální společnosti. Přístup governmentality pracuje s neoliberalismem vyloučenými jako s těmi, co selhaly v konstituci sebe jako *homo oeconomicus*. Těmto lidem je vštěpováno, že ze svého neúspěchu mohou vinit jen sami sebe, protože se nedokázali

²⁶ Autoři poukazují na to jak neoliberální režimy „sklouzávají k využívání neliberální politické praxe” (Mertl a Krčál 2013: 150).

adaptovat na tržní podmínky. Ti, co selhali v přetvoření sebe v *homo oeconomicus*, pak mohou být chápáni jako *homo sacer*: součástí systému odsouzeni k vyloučení.

Jak Michel Foucault, tak Ernesto Laclau s Chantal Mouffe museli v kontextu svých pojetí mocenských vztahů čelit nařčení z určitého druhu hodnotového nihilismu. Dle některých je Foucault „prorokem zajetí, který probouzí zoufalství vyvoláváním, že není žádná cesta z naší subjektivizace“ (Simons 2002: 3), jehož genealogie slouží jako ukázka toho, že jednu nadvládu může nahradit jen nadvláda jiná. Odmítnutí jakéhokoliv esencialismu u Laclaua a Mouffe je kritiky často spojováno s označením celého projektu za relativistický či reformistický (Žižek 2000: 316-326, Norval 2016: 56). Ve srovnání s Foucaultem je však projekt Laclaua a Mouffe jasně politický, s jasným apelem na překonání neoliberalismu skrz budování nové hegemonie. Laclau a Mouffe navíc na rozdíl od Foucaulta byli explicitní ve formulování normativního politického projektu ve svém díle.²⁷

6. Neoliberální osud transformace

Po revolucích roku 1989 absolvovaly země střední a východní Evropy rychlé přechody k demokracii. Tyto transformace byly prakticky všude spojeny s neoliberálním programem, často proti přání strůjců těchto revolucí. Země střední a východní Evropy zvolily odlišné cesty v přijetí tržní ekonomiky. Tyto cesty se lišily jak způsobem, tak rychlostí přechodu z centrálně plánovaných ekonomik na ekonomiky volného trhu. Česká cesta byla ojedinělá ve své formě i rychlosti. Politická reprezentace v čele s Václavem Klausem se rozhodla, že stát zbaví velké části podniků pomocí tzv. kuponové privatizace. Při absenci domácí majetné podnikatelské třídy a obav z dominance zahraničního kapitálu měla tato metoda zajistit co nejrychlejší přesun majetku do rukou domácích občanů. Tato metoda byla bezprecedentní,²⁸ a byla spíše než pragmatickými důvody vedena neoliberálními předpoklady o škodlivosti veřejného vlastnictví a obrovským pocitem nutnosti, díky němuž měla být privatizace provedena co nejrychleji.

²⁷ Ernesto Laclau a Chantal Mouffe navíc nezůstali jen u teorie, a osobně podpořili hegemonické projekty snažící se o překonání neoliberalismu. Laclau byl poradcem manželů Kirchnerových v Argentině, a Chantal Mouffe má blízko ke španělské *Podemos* nebo řecké straně *Syriza*.

²⁸ Kuponová metoda byla do té doby provedena pouze při privatizaci jedné telefonní společnosti v Kanadě (Rutland in Power a Weinfurter 2015: 112).

Jen spojení sametové revoluce se zavedením tržní ekonomiky je zajímavým fenoménem. Z dvou dostupných sociologických studií zkoumajících názory československé společnosti v roce 1989 je zřejmá velká nespokojenost s politickým establishmentem. Avšak na otázku, jakým směrem by se země měla ubírat, odpovědělo na konci listopadu 1989 45% respondentů „socialistickou cestou“, 3% „kapitalistickou cestou“ a 47% „něco mezi tím“ (Slejška a Herzmann 1990: 51). Stejně tak v dotazníku pro Institut pro výzkum veřejného mínění odpovědělo v létě téhož roku jen 21% lidí, že by se tehdejší privatizace měla rozšířit z restaurací a malých dílen na velké podniky²⁹ (Špaček 2014). Společnost na konci normalizace byla silně nespokojena, ale o představách budoucnosti neměla jasno. Ze zmíněných studií je však zřejmé, že požadavky jako svobodné volby, svoboda slova, či konec stíhání politických oponentů spíše zapadaly do představ společnosti o spravedlivějším či autentičtějším socialismu.

Přes tyto nálady ve společnosti se téměř okamžitě stala jedním z viditelných výsledků sametové revoluce euforie nové politické reprezentace prosadit deregulované tržní prostředí. Již v prosinci 1989 se tak v prohlášení vlády, v čele s reformním komunistou Mariánem Čalfou, můžeme dočíst:

„Dlhodobým ekonomickým cieľom vlády národného porozumenia je pripraviť prechod na trhovú ekonomiku, pretože len tá je schopná zabezpečiť ekonomickú racionalitu, zvyšovanie životnej úrovne obyvateľov a rozumné využívanie prírodných zdrojov. Nemôžeme si dovoliť experimentovať s nejakým doposiaľ nevyskúšaným ekonomickým systémom, založeným na kombinácii princípov, ktorých samotná zlučiteľnosť sa nikdy nepreukázala. Trhovú ekonomiku musíme prijať so všetkými jej výhodami i nevýhodami. Trh je založený na slobode ľudí. V rámci platných zákonov, zabezpečujúcich všetkým rovnaké práva, dáva každému jedincovi príležitosť sledovaním vlastných záujmov najlepšie prospieť všetkým ostatným. Trh nie je nástrojom vlády. Vláda naopak zodpovedá za vytvorenie všetkých nevyhnutných podmienok pre jeho fungovanie. K tejto dlhodobej úlohe sa plne hlásime“ (Čalfa 1989: 4).

²⁹ Tento výzkum byl proveden na zadání ÚV KSČ. Je tak možné pochybovat o jeho výsledcích. Na druhou stranu měl výzkum sloužit pouze pro interní účely, a důvodů k jeho ovlivnění tak nebylo mnoho.

Politická reprezentace se tak kvapně ujala poslání vytvářet narativní diskurz nutnosti ekonomické reformy. Všechno odchylojící se od tržní ekonomiky bylo označeno za historický omyl či nereálný experiment. Tento postoj byl utvrzen interpretací revolucí roku 1989, jako historicky nevyhnutelného vítězství liberální demokracie a tržní ekonomiky. Konec historie pro politickou reprezentaci neznamenal jen zavedení demokratických institucí a procesů, nebo zapojení se do evropských struktur, ale také implementování specificky neoliberálního tržního prostředí, jehož efektivita měla předčít nefungující centrálně plánované ekonomiky.

Klíčovou roli ve vytváření politického diskurzu české politiky, od sametové revoluce po konec 90. let, hráli dva muži - Václav Havel a Václav Klaus. Dva jmenovci toho neměli před sametovou revolucí mnoho společného. Havel byl spisovatel a dramatik, který odmítl cynismus komunistického režimu silnou etickou pozicí a politickým bojem za práva obětí režimu, kvůli čemuž byl několikrát vězněn. Na druhé straně Klaus byl vůči režimu relativně konformní. Jako vystudovaný ekonom pracoval v Ekonomickém ústavu Akademie věd, Státní bance a Prognostickém úřadu. Na těchto pracovištích se vytvořil kolektiv podobně smýšlejících ekonomů,³⁰ které spojoval zájem o díla Friedricha Hayeka či Milтона Friedmana.

Přes tyto rozdíly a fakt, že byly v obecném povědomí často považováni za rivaly, staly se nečekanými spojenci v konstrukci nutného ekonomického narativu. Přes velmi odlišné pojetí politiky, se v šíření neoliberálního diskurzu v mnohém doplňovali. Klaus dokázal formulovat hegemonický projekt neoliberalismu, jenž interpretoval sametovou revoluci jako odmítnutí státních zásahů do ekonomiky, které omezují svobodu jednotlivce. Havel jako největší symbol revoluce neposkytl alternativní cestu, a svým důrazem na morálku a osobní zodpovědnost Klausův neoliberální projekt ospravedlňoval. Spolu tak tvořili tandem nebývale efektivní v konstruování a rozsévání neoliberálního diskurzu.

³⁰ Mimo Klause např. Dušan Tříška, Tomáš Ježek, Karel Dyba, Richard Salzmann, Jan Stráský, Vladimír Dlouhý nebo Josef Tošovský.

7. Neoliberální diskurz v projevech Václava Klause

Postihnout neoliberální diskurz v projevu Václava Klause by měl být jednoduchý úkol. Klaus je neoliberálním ekonomem *par excellence*³¹. Je členem Mont Pelerin Society (Higgs 1997: 624-625) a opakovaně se hlásí k dílu Friedricha Hayeka (Klaus [1992] 1996: 35-41), Milтона Friedmana (Klaus [1995] 1996: 314-318) či německých ordoliberalů (Klaus [1993] 1996: 45-47). Tato část proto představí specifické rysy jeho projevů, které vedly k nebývale velké míře konsenzu nad Klausovou radikální ekonomickou reformou, a jeho vizí neoliberální společnosti.

Klausův úspěch spočíval v představení ekonomiky založené na neregulovaném volném trhu jako přirozeného stavu. Centrální plánování komunistického režimu bylo označováno za hlavního viníka předlistopadové bídy a jediný způsob vyrovnání se s minulostí měla být rychlá a nekompromisní ekonomická reforma. Klaus nepředkládal trh jen jako ekonomický nástroj, měl to být také nástroj morální obrody, který by místo falešné morálky komunistického režimu nastolil morálku svojí, spojovanou Klausem s konzervativními hodnotami. Důraz na rychlost ekonomické reformy, a zejména privatizaci, byl pro Klause zásadní. Kdokoliv, kdo rychlost či způsob reformy kritizoval, byl označen za zpochybňovače celého projektu demokratické transformace.

7.1. Program normálního trhu

Klaus si uvědomoval, že sametová revoluce sice znamenala definitivní konec jednoho režimu, ale že podoba režimu nového není nijak předurčena. Byl si tak plně vědom příležitosti, která se mu nabízela, dát revoluci svůj program představením svého hegemonického projektu jakožto jediného možného obsahu revoluce. V listopadu 1989, dle Klause:

„celý náš národ, či jeho převážná část, řekl ‚pouze‘ to, že nechce komunismus, ale ještě neřekl, co chce. Neřekly to jasně ani volby v červnu roku 1990, protože tehdy ještě volič neměl možnost se k této otázce přímo vyjádřit. [...] Volby v roce 1992 už byly však o něčem jiném. [...] už začínalo jít o definitivní rozchod s komunismem [...] a o vytváření společnosti, která bude poučena

³¹ Přesto Klaus termín neoliberalismus pro svoje politické přesvědčení nepoužívá, ani nepoužíval. Místo toho se označuje jako konzervatívec nebo liberál.

nejen komunismem, ale i obtížemi státu blahobytu (neboli sociální, vysoce přerozdělovacího státu), který se stal - až do protiofenzivy Ronalda Reagana a Margaret Thatcherové - dominantním modelem uspořádání západní civilizace v druhé polovině dvacátého století” (Klaus [1995] 1996: 294-295).

Klaus stavěl kritiku komunistického režimu prakticky výhradně na selhání centrálního plánování. V tomto pro něj byl osud Československa podobný osudu západních sociálních států až do zmíněné protiofenzivy Reagana a Thatcher. Mezi keynesiánstvím a ekonomikou zemí reálného socialismu viděl rozdíl jen v míře přerozdělování, jenž bylo přímo úměrné míře uzurpování svobody. Tento obraz státně řízené ekonomiky se stal nepřítelem, vůči němuž měla být vystavena ekonomika volného trhu tvořena svobodně podnikajícími jedinci.

V čem spočívalo Klausovo „prodání” neoliberalismu, bylo prezentování jeho specifického modelu tržní ekonomiky jako jediného možného, a šokové privatizace jako jediné cesty k němu. Tohoto Klaus dosáhl trváním na tom, že domácí ekonomická reforma představuje pouze návrat do *normálního* stavu. Omezení svazující *homo oeconomicus*, který pod komunistickým režimem trpěl či přežíval pomocí černého trhu, mají být pouze zrušena. Klaus často používal Hayekovského pojmu spontaneity k popsání tohoto fenoménu: „Naše transformace byla unikátní kombinací intence a spontaneity, záměrů a živelnosti. Intence však už dnes ubývá a narůstá váha spontánní evoluce (Klaus [1995] 1996: 256). Takto spontánně chápaná transformace dala výhodné alibi politické reprezentaci, a stala se tak ve svých koncepčních cílech těžko kritizovatelnou:

„Vynecháme-li detaily [...] k chybě nedošlo prostě proto, že k chybě v obvyklém smyslu dojít ani nemohlo. Takto evolučně utvářený systém, který nebyl nadiktován jedním konstruktérem, má horší a lepší věci, ale nemá jednoduché chyby, které by tolik chtěla slyšet opoziční politická strana” (Klaus [1996] 1998: 140).

7.2. Morální trh

Ačkoliv Klaus viděl instalování neoliberálního trhu jako pouhý návrat do normálního stavu, nebyl tento trh prezentován jako hodnotově neutrální. Klaus důsledně hájil konzervativní principy, jakožto principy neodlučitelné od volného trhu. Teoreticky toto například hájil spojováním neoliberálních behemotů Hayeka a Friedmana s konzervativní tradicí. Nejvýznamnějším hájením neoddělitelnosti myšlenek volného trhu s konzervatismem je Klausův populární článek *Proč jsem konzervativcem*³² z roku 1992 (Klaus 1996: 224-229). Zde hájí současný konzervatismus tak, že „dnešní konzervativci kladou autoritu morálních hodnot a autoritu státu do protikladu a v duchu idejí klasického liberalismu si přejí, aby se morální hodnoty prosazovaly svobodnou individuální volbou” (Klaus [1992] 1996: 226).

Klaus tedy, i přes prezentování sama sebe jako ekonoma, nemluvil o neoliberálních opatřeních jen z ekonomické pozice. Pro jeho úspěch bylo důležité přesvědčit lid, že společnost založená na *homo oeconomicus* bude nejen hospodářsky výkonnější, ale bude také morálně vyspělejší než společnost za komunistického režimu:

„Pro Československo [...] není tržní ekonomika - jak bývá chybně argumentováno - jen ekonomickým mechanismem k zajištění vyšší životní úrovně a ekonomické racionality. Je současně základem, ale i nezbytnou podmínkou vzniku nového morálního systému, který musí nahradit falešnou morálku socialistické společnosti v jejich na hlavu postavených představách o vztahu jednotlivce a společnosti. Boj za tržní hospodářství se u nás proto neomezuje pouze na vlastní ekonomické procesy, ale vyvolává i hluboké změny v myšlení a chování lidí a ve stylu života celé společnosti” (Klaus [1991] 1996: 47-48).

Falešná morálka minulého režimu je zde prakticky spojována s centrálním plánováním. Režim, který neposkytl volné působení *homo oeconomicus* (tj. správné nastavení vztahu jednotlivce a státu), se tím dopustil újmy hlavně na jeho ekonomických zájmech, ale také na morálních a mravních. Morálka tržní společnosti je spjata se svobodou jednotlivce, který svoje morální hodnoty svobodně prosazuje.

³² Paradoxně je název tohoto článku zřejmou referencí na Hayekův esej *Why I am Not a Conservative* (Hayek 2013: 519-534).

Svoboda vlastní *homo oeconomicus*, jak zdůrazňuje Klaus ([1995] 1996: 38), vyžaduje absolutní zodpovědnost³³. Takto chápaná zodpovědnost musí být spojená s „životem sebedisciplíny, sebekontroly a sebeobětování [...], protože svoboda bez přijetí s ní nerozlučně spjaté odpovědnosti nemá žádný smysl” (Klaus [1996] 1998: 84). Adaptování jedinců na realitu tržní ekonomiky je tak spjata s přísnou disciplínou a asketickou morálkou. Řešením problémů tržní ekonomiky nemá být reformování, či změna systému, ale hledání chyb v nás samotných (Klaus [1996] 1998: 35).

Toto moralizování dovedlo ospravedlnit nejistoty kolem růstu životní úrovně a hlavně přetvářet jedince na *homo oeconomicus* pomocí technik sebedisciplíny a sebekontroly. Tyto technologie sebe měly být nástrojem k přijetí zvučného anonymního trhu. Klaus vyzýval k revoluci v nás samotných, která má zničit nedůvěru v trh zasetou komunistickým režimem:

„Stále ještě přežívá nedůvěra v trh, neochota ponechat naše osudy v rukou neosobních mechanismů [...] Překonat toto bude vyžadovat daleko hlubší revoluci, než která se uskutečnila po 17. listopadu [1989], revoluci, která nebude vidět na náměstích a při masových demonstracích, ale ke které bude docházet uvnitř nás všech, která bude trvat delší dobu a jejíž výsledek bude dlouho na vázkách” (Klaus [1990] 1996: 276-277).

7.3. Privatizace rychlá a úplná

Základním prvkem jak ekonomické, tak i politické transformace, byla pro Klause privatizace. Privatizace byla prezentována „jako nejvlastnější základ tržní ekonomiky a jako nespolehlivější pilíř skutečně svobodné společnosti” (Klaus [1996] 1998: 121). Samotný proces privatizace byl pro Klause vždy tím hlavním. Byl stavěn nad jakékoliv ekonomické výsledky či ukazatele.

„Chceme-li změnit omezení, kladená lidskému životu a lidské svobodě, a právě bylo cílem našeho transformačního procesu, pak je jasné, že našim cílem muselo být vytvoření nových podmínek našich životů a naší vzájemné

³³ Klaus tuto frázi pro účel dehonestace kritiků své politiky doplňuje parafrází Bernarda Shawa: „Svoboda vyžaduje zodpovědnost, a právě proto [...] se jí lidé bojí” (Klaus [1995] 1996: 38).

společenské interakce a nikoli dosažení určitých konkrétních výsledků” (Klaus [1995] 1996: 254).

Jakým způsobem privatizace proběhne bylo druhotné, hlavní bylo dostat majetek z rukou státu. Kuponovou metodu privatizace Klaus použil hlavně kvůli zvýšení své popularity. Žádoucí výsledek privatizace pro Klause nebylo nalezení ideálních vlastníků, toho stát neměl být schopen, ale co nejrychlejší vypuštění státního majetku na trh, jenž měl sám ideální vlastníky najít.

„Efektivní vlastnická kontrola je něco, co nikdy nemůže být vytvořeno státem, a to ani v procesu privatizace, ani jinak. Efektivní vlastnická kontrola se vytváří spontánně, a to jen a jedině pod tlakem tržních procesů. Privatizace může proto být pouze prvním krokem k umožnění tohoto procesu, krokem, který podniky odřízne od státu a který vstupem prvního vlastníka umožní zahájení onoho spontánně-tržního procesu hledání vlastníka skutečně dobrého” (Klaus [1997] 1998: 196).

V souvislosti s nevalnými výsledky privatizace, jí Klaus dokázal hájit paradoxně tím, že se musí co nejdříve nechat dojít do úplného konce, aby byl trh co nejvolnější a konečně začal přinášet výsledky: „chce to rychlé dokončení privatizace, aby přestaly pochybnosti o obrovských přesunech vlastnictví do rukou, kterým nebývá přáno, a za ceny, které jsou stále zpochybňovány” (Klaus [1995] 1998: 92).

7.4. Vítězové a poražení

Aspekt neoliberalní společnosti, se kterým byl Václav Klaus v počátcích transformace velmi úspěšný, byla představa společnosti soutěžní – vítězů a poražených. Esenciální pro konstrukci *homo oeconomicus* je vytvoření tohoto nestabilního stavu soutěže a jeho hájení jako přirozeného: „bez možnosti vyhrát, ale i prohrát, chybí ekonomickým subjektům dostatečná motivace k racionálnímu chování” (Klaus [1997] 1998: 244). Základem byla teze, že za komunistického režimu si lidé nevydělávali podle zásluh, ale podle stranické příslušnosti, kádrového posudku, apod.³⁴ Jedině tržní vztahy „nám

³⁴ Ve výše zmiňovaném průzkumu názorů společnosti prováděným Institutem pro veřejný výzkum v létě 1989 (Slejška a Herzmann 1990) padla i otázka „Lidé by se měli hodnotit podle toho, jak umí pracovat, a vůbec ne podle toho, v jaké jsou politické straně”, na kterou 97% respondentů odpovědělo kladně. Jen

ukáží, kdo si co skutečně zaslouží” (Klaus [1990] 1996: 280). Klaus jasně tvrdil, že ne každý v nové společnosti vyhraje, ale každý se této soutěže trhu může zúčastnit:

„Nepochybně se tím pro každého z nás zvýší velikost toho, co můžeme vyhrát, i toho, co můžeme prohrát. Jakkoli účinný sociální doprovodný systém si vytvoříme, s určitým rozkolísáním našich příjmů a tím i životní úrovně a životního stylu v průběhu života musíme počítat. Vytvořit takovou ochrannou síť, která by těmto výkyvům zcela zabránila, by znamenalo zlikvidovat samotné základy tržní ekonomiky” (Klaus [1990] 1996: 278-279).

Tento efekt fungoval i navzdory nepřesvědčivým výsledkům ekonomické reformy na zvýšení životní úrovně. „Naděje úspěchu, uznání sebe sama jako někoho, kdo může uspět, zastíní faktický úspěch a sama funguje jako úspěch. [...] O co opravdu jde nejsou faktické zisky, ale identifikace se společenstvím těch, co mohou vyhrát” (Žižek 2001: 27). Kuponová privatizace tak byla perfektním nástrojem pro vtáhnutí široké populace do tržní hry, v níž mohli vyhrát stonásobky vkladu. I přes ztrátu, způsobenou převážně privilegovaným postavením investičních fondů, se tak velká část zúčastněných kuponové privatizace adaptovala na život v tržních podmínkách, jelikož se přidala do imaginární komunity těch, co mohou vyhrát.

7.5. Proti intelektuálům a úředníkům

S Klausovým předpokladem tržní, specificky neoliberální, společnosti jako vzývaného normálního stavu souvisí zvláštní typ argumentace, jenž používal proti kritikům své politiky. Své kritiky Klaus důsledně osočoval pro „nedostatek smyslu pro realitu” (Klaus [1992] 1996: 245). Jakákoliv kritika jeho politického programu byla označena za nepochopení přirozených zákonů ekonomie či jejich ignorování pro demagogický zisk voličů.

Klasickým Klausovým obratem v 90. letech bylo, že opozice nedokáže nabídnout reálnou alternativu. „Opozice osobně nenávidí dnešní politické vedení a vyznačuje se absolutistickou negací hospodářské politiky této země. Opozice nenabízí k politice prováděné od roku 1989 současnou vládní garniturou žádnou reálnou alternativou”

samotné položení této otázky ilustruje širokou nespokojenost obyvatelstva s transparentně ne-meritokratickým systémem.

(Klaus [1996] 1998: 81). Jednou takovou alternativou, která podle Klause nebyla reálná, byla ekonomická myšlenka sociálního trhu. Klaus na toto odpovídá jednoduše, že být pro sociálně tržní ekonomiku „znamená být proti kapitalismu“ (Klaus [1995] 1996: 316), jelikož jediná možná ekonomika je tržní ekonomika bez jakýkoliv adjektiv. Klaus se zde obrací k heslům sametové revoluce, a argumentuje Miltonem Friedmanem, že jediný možný systém schopný zaručit svobodu je kapitalismus (Klaus [1995] 1996: 317).

Jeden z momentů, který Klaus dokázal využít v konstrukci neoliberální identity, byl anti-intelektuální diskurz. Jako intelektuálové byli Klausem označováni ti, co za minulého režimu měli konexe, dobrý kádrový posudek apod., a mohli tak „ke své práci používat spíše pero a papír, než lopatu a kladivo“ (Klaus [1990] 1996: 279). Privilegium nemanuální práce si podle Klause tyto skupiny po revoluci chtějí zachovat různým lobbiováním a vzpíráním se proniknutí tržní logiky do kulturních či jiných sfér. Zjevný paradox, že se do role obránce vlastníků lopat a kladiv stavěl pražský profesor ekonomie,³⁵ byl řešen tak, že se Klaus prezentoval jako majitel zdravého rozumu, který není zašpiněn žádným ideologickým přesvědčením.

Dalším archetypální nepřítel reformy byl pro Klause státní úředník. Ten byl také spojován s privilegovaným postavením za minulého režimu. V posametové konstelaci to byl proponent přebujelého keynesiánského státu, který bránil rychlé a efektivní ekonomické transformaci. Klaus tak dokázal spojit nesourodé skupiny intelektuálů a úředníků obrazem nepřátel transformace. Kritika některých aspektů neoliberální ekonomické reformy měla znamenat odmítnutí celé demokratické transformace a přání návratu do pohodlí normalizace. Nespokojenost části obyvatel s ekonomickou reformou byla Klausem spojována právě s nepřízní malé hrstky intelektuálů:

„Nevěřím, že výsledky transformace - neboli likvidace komunismu a jeho nahrazení svobodnou společností - samy o sobě zklamaly voliče. Je však možné, že spíše zklamaly jisté intelektuální elity, které asi chtěly více či něco jiného a které své zklamání dávaly v minulých letech dost jasně a zřetelně najevo“ (Klaus [1996] 1998: 173).

³⁵ Profesorem na Vysoké škole ekonomické v Praze byl Klaus jmenován v roce 1995 (Klaus 1996: 396).

7.6. Společnost svobodných občanů

V období 90. let se v českém veřejném diskurzu objevoval spor mezi koncepcí občanské společnosti a společností svobodných občanů, který byl často personalizován jako spor Václava Havla a Václava Klause. Klaus odmítal koncepci občanské společnosti, jakožto pozůstatek kolektivistických ideologií, jež svobodná společnost nevyžadovala.

Občanská společnost se podle něho snaží být určitým vylepšením svobodné společnosti, protože „se k individualistickému východisku svobodné společnosti přidává jistá kolektivita, chápána jako doplnění a vylepšení výchozího občanského principu” (Klaus [1995] 1996: 289). Takováto občanská společnost se projevuje vytvářením „různých institucí společenské mezistruktury, organizovaných na bázi zájmové, profesní, zaměstnanecké i regionální” (Klaus [1996] 1998: 141). Prostor mezi jednotlivcem a státem má být dle Klause co nejjednodušší a nejčistší. Klaus se zde dále dopouští známého argumentačního faultu ohledně zmatení pojmu jedinec a rodina. Klaus je schopen v jedné větě říct, že základem společnosti je jedinec a zároveň rodina (Klaus [1996] 1998: 140-141). Toto schizma je pro neoliberalní politiku typické a odhaluje, že základem společnosti svobodných občanů má být vlastně patriarchální rodina.

Podstatnou věcí je, že Klausova koncepce společnosti svobodných občanů je přesným obrazem společnosti protknuté tržní logikou, jejímž základem je *homo oeconomicus*. Pro takovouto společnost je cizí nejen klasické občanské sdružování, které není pouhým agregátem individuálních zájmů, ale také samotná představa suverenity lidu. Nedílnou součástí Klausovy představy společnosti svobodných občanů je skepse vůči jakýmkoliv státním zásahům. Role státu má být, po navrácení do *normálního stavu*, omezena na ochranu vlastnictví, ochranu smluv, odpovědnost za měnu a elementární sociální politiku (Klaus [1992] 1996: 262-263). Cokoliv nad tento rámec je chápáno jako narušení racionálních mechanismů trhu a pokus o sociální inženýrství.

7.7. Teoretická reflexe

Pohledem diskurzivní teorie je Klausovo prodání neoliberalismu typickým hegemonickým projektem. Klaus pochopil jedinečnou pozici, která se mu nabízelá těsně po sametové revoluci. Komunistický režim skončil specifickým způsobem: „shnilá střecha režimu se prostě zhroutila” (Pithart 1998: 296). To znamená, že na jeho konci, s výjimkou Občanského fóra, nevystupovalo žádné silné hnutí, které by mělo ambice zastupovat lid jako takový. V tomto období organické krize byl Klaus úspěšný v uchopení plovoucích prvků, které byly zastoupeny obecnými požadavky revoluce jako byla „svoboda” a jejich ukotvení v neoliberální hegemonické formaci. Politický diskurzivní prostor byl relativně volný, a v českém prostředí tomuto projektu nikdo nedokázal úspěšně konkurovat.³⁶

V hegemonické formaci Klause můžeme sledovat vedle svobody také trh, který zaujímá pozici prázdného signifikantu. Trh přestal být pouhým abstraktním ekonomickým konceptem, ale stal se signifikantem demokratizace a celkového pokroku. Na tento fenomén upozorňuje sám Ernesto Laclau: „krátce po roce 1989 [...] ‚trh’ signifikoval ve východní Evropě mnohem více než čistě ekonomické uspořádání: skrz řetězce ekvivalence vstřebal obsahy jako konec byrokratické vlády, občanské svobody, dohnání Západu, atd.” (Laclau 2005: 95). Prázdnot trhu podtrhuje abstraktnost tohoto termínu, kontrastovaná s tím, jak často ho Klaus ve svých projevech používal. Běžný občan si pod trhem samotným těžko něco konkrétního představil, maximálně dostupnost spotřebního zboží. V Klausových projevech se však trh stal zástupcem pro fungující demokracii, morální obrodu či spravedlivou společnost. V této hegemonické formaci tak můžeme sledovat, jak je uzlový bod trhu (či svobody) staven do řetězce ekvivalence s pojmy jako demokratizace, morální obroda, či spravedlivá společnost. Zvláště pojmy morální obrody a spravedlivé společnosti byly Klausem spojovány s konzervativními hodnotami. Toto spojení se ze zpětného pohledu může zdát jako slabé či neúspěšné. Konzervatismus jako takový neměl v české společnosti velkou tradici, a na politické scéně 90. let byl spíše spojován s křesťanskou demokracií.

³⁶ Úspěch Klausova hegemonického projektu tak zcela zásadně přispěl k rozpadu Československa. Klaus neměl ambici konstruovat československý lid, ale pouze lid český. Slovensko se v Klausově diskurzu stalo jednou z mnoha zátěží, jež má být obětována pokroku.

Klausova hegemonická formace by nefungovala bez jasného obrazu nepřítele. Tím bylo na počátku 90. let cokoliv společného s bývalým režimem. Klaus dokázal spojit neoliberální kritiku keynesiánského státu s mnohými nespravedlnostmi pociťovanými za komunismu, které s centrálně plánovanou ekonomikou neměli nic společného. Neoliberalismus tak byl prezentován jako jediná odpověď na komunismus, a jediná cesta k demokratické společnosti. Odpůrci Klausova programu byli vykreslováni jako ti, co jsou skeptičtí k jakékoliv radikální reformě starého režimu, a jako ti, co by raději zůstali u pohodlí a privilegií normalizace. Klaus tak nemusel přistupovat k diferenční logice a představovat celistvou společnost. Poražení tržní společnosti byli vykresleni jako ti, co nejsou schopni se adaptovat na racionální podmínky trhu, a jsou tak zatěžív na společnosti.

Klausův neoliberalismus však jen nebořil a nestavil nové, například v důrazu na poctivou práci navazoval na normalizaci a její étos „klidu k práci“ (Kolář a Pullmann 2016: 68-70). Jako jednu z příčin oslabení a delegitimizace režimu můžeme chápat situaci, kdy práce přestávala být spojována se socialistickými ideály, a dobré pracovní pozice byly chápány jako privilegia režimu. Klaus prezentoval univerzální měřítko trhu, které posoudí, která práce je společensky prospěšná. Tímto rámcováním meritu práce dokázal Klaus prodat společnost vítězů a poražených, která je pro neoliberalismus zásadní.

Z governmentální pohledu můžeme v Klausových projevech sledovat jako nejdůležitější linku apelování na přetvoření jedince dle tržních principů. *Homo oeconomicus* je Klausem chápán jako přirozená forma chování člověka. Tato lidská přirozenost však byla komunistickým režimem korumpována a haněna. Lidé tak musejí být vychováni k tomu, aby tuto přirozenost v sobě našli a mohli o ní pečovat. Komunistická minulost tak Klausovi poskytovala alibi k tomu, aby byl ve svých apelech na přetvoření chování jedince explicitní. Tzv. utahování opasků a možné snížení životní úrovně nebyly pouze náklady ekonomické reformy, které se mají brzy vrátit, ale jasná snaha o přetvoření přirozenosti jedince a jeho vztahu k světu. Přetvoření jedince na *homo oeconomicus* bylo Klausem doprovázeno morálním diskurzem, kterým dával jasně najevo, že je v sázce mnohem víc než pouhý ekonomický rozvoj. Racionální principy trhu mají být základem kompletního přetvoření společnosti.

Klaus tak svou politikou chtěl vytvořit podmínky, v nichž budou jedinci vykonávat vládu nad sebou samými. Tento pohled se může opírat o fakt, že za Klausem nestály žádné třídní zájmy. Prakticky neexistovala vrstva majetných kapitalistů, v jejímž zájmu by byla neoliberální politika. Do takového budování kapitalismu bez kapitalistů vlastně zapadá Foucaultovo zapomení politického charakteru neoliberalismu v přednáškách z Collège de France. Lidské jednání, zkorumpované komunistickým režimem, mělo být nahrazeno jednáním podle pravidel racionálního trhu, jimiž by jedinec vykonával vládu sám nad sebou, a klasická represivní role státu by byla upozaděna. Toto vládnutí nad sebou Klaus spojuje s konzervativními hodnotami, jenž mají být výsledkem stejných tržních principů.

8. Neoliberální diskurz v projevech Václava Havla

Cílem této části není postihnout Havlovo myšlení v jeho komplexnosti, ať už jako disidentského intelektuála, dramatika či jako symbol sametové revoluce. Místo toho jde o to, postihnout přítomnost neoliberálního diskurzu v Havlově projevu v zásadním období po sametové revoluci. Povaha Havlova předsametového myšlení v kontextu neoliberalismu je stále otevřená otázka, zvláště pro Havlovo vlastní zatvrzelé stanovisko, že jeho dílo žádnou koherentní politickou filozofií nedisponuje. Zatímco někteří autoři (Brennan 2017: 171-178) tvrdí, že Havlovo varování před konzumní společností a důraz na stát řízený morálními zásadami může stát v opozici k společnosti přetvořené podle tržních principů, jiní (Eyal 2000) upozorňují, že projekty existenciální revoluce a asketického moralismu posloužili jako vhodní společníci nastupujícího neoliberalismu.

Přestože byl Václav Havel svébytný intelektuál, stal se podle svých vlastních slov „jen „nástrojem doby“; ta zvláštní doba mne prostě strhla do svého divokého víru a donutila mne, abych [...] dělal to co bylo nutné a co bylo třeba dělat“ (Havel 1991: 8). Havel ve sledovaném období vykresluje předcházející komunistický režim jako režim v prvé řadě amorální. Přes komplexnost svého díla tuto amorálnost spojuje s centrálním plánováním, které bylo tvrdou rukou prosazováno na úkor volnotržního hospodářství, které je představováno jako přirozené, normální a morální. Havlův projekt existenciální revoluce je spojován s odpovědností jedince za svůj osud a hledání příčiny svého

selhání v sobě. Tato osudová odpovědnost je spojena s vykoupením sebe ze zločinů komunistického režimu v obrazu oběti. Odříkání a obětování musí absolvovat každý jedinec, který chce mít šanci adaptovat se na tržní podmínky.

8.1. Amorální minulost

Již v prvním veřejném prezidentském projevu občanům, tedy novoročním projevu roku 1990, Havel po výčtu problémů jimiž trpí Československo, zdůrazňuje, že to „nejhorší je, že žijeme ve zkaženém mravním prostředí. Morálně jsme onemocněli, protože jsme si zvykli něco jiného říkat a něco jiného si myslet” (Havel 1990b: 12). Morální úpadek je pro Havla stěžejní výtkou vůči komunistickému režimu. Všechny sociální, ekologické, vzdělanostní a další problémy jsou jen důsledkem morálního úpadku způsobeného životem ve lži.

Život ve lži byl základní charakteristikou komunistického režimu, kterou Havel hojně rozvinul jako disident. Komunistický režim podle Havla fungoval díky ideologii, víra v níž byla většinově alibistická či cynická. Od jedince však režim vyžadoval nejen toleranci, ale i aktivní souhlas s ideologií projevovaný v každodenním životě.³⁷ Režim tak vyžadoval od jedince život ve lži, čímž ho morálně korumpoval i přes zajištění materiálních jistot.

Už v *Moci bezmocných* Havel spojuje ekonomickou obrodu s obrodou mravní: „Vznik lepšího hospodářského a politického modelu musí dnes [...] vyrůstat z nějaké hlubší existenciální a mravní proměny společnosti” (Havel [1978] 1990a: 28). Ekonomická reforma pražského jara měla být takovýmto pokusem vyjít vstříc „intencím života v hospodářské sféře” (Havel [1978] 1990a: 56). Havel se zde přihlašuje k socialistickému principu samosprávy, jakožto jedinému modelu, který pracujícím zajistí skutečný podíl na rozhodování a na výsledcích práce. Tento obvyklý výroku je však ještě doplněn zásadní tezí, že „princip kontroly a disciplíny by měl být vytěšňován spontánní lidskou *sebekontrolou* a *sebekázní*” (Havel [1978] 1990a: 62). Havlovo přihlášení k socialismu je tak vedeno snahou o nahrazení tradiční disciplíny foucaultovskými technologiemi sebe, jenž by byly nástrojem mravní obrody společnosti. Není tak zcela troufalé tvrdit, že tyto principy sebekázně a pokání, jenž

³⁷ Zlidovělým příkladem tohoto aktivního konsentu je Havlův zelinář vyvěšující hesla jako „Proletáři všech zemí, spojte se!” do výlohy svého obchodu.

Havel zkoušel najít u autentického socialismu, našel na počátku 90. let u neoliberalismu.

Nechť k centrálně plánovanému hospodářství u Havla jasně pochází z odmítnutí ideologického autoritativního režimu, který „ponížil člověka na výrobní sílu a přírodu na výrobní nástroj” (Havel 1990b: 12). Ve svém předsametovém díle však Havel zdůrazňuje, že centrální plánování bylo jen jeden z prvků komunistického vládnutí, a že „šed’ a pustota života v post-totalitním systému³⁸ [je] jen karikaturně vyhoceným obrazem moderního života” (Havel [1978] 1990a: 17), a je tak vlastní i tehdejšímu tržnímu společenství. S nástupem do funkce prezidenta upozaduje tento aspekt svého myšlení a překonání morálního marasmu komunistického režimu spojuje téměř výhradně s přechodem na čistě tržní hospodářství. Havel jako prezident stále mluví o komunismu, jako projevu představy o všeschopnosti lidského rozumu, jehož důsledkem bylo centrální plánování stejně jako politický teror či koncentrační tábory (Havel 1991: 46). Volný trh je stavěn do pozice přirozeného stavu, který má být obnoven. Jen tržní ekonomika bez výrazného zasahování státu odpovídá podle Havla intencím života.

Havel opakovaně mluvil o sociálních jistotách, které poskytoval komunistický režim, jakožto dani za upření svobody, dani, která si vyžadovala život ve lži, jenž se na společnosti podepsal morálním úpadkem. Samotná komunistická ideologie byla „svým způsobem jistota, byť jistota nenáviděná” (Havel [1994] 1995: 96). Tyto jistoty, podepřené o iluzi, v Havlově výkladu poskytovaly pohodlný a, do určité míry, šťastný život. Havel tyto jistoty explicitně spojuje se sociální politikou paternalistického státu:

„Život byl sice šedivý, pustý a sešňěrovaný, nicméně mantinely, které měl, jakkoli byly nepříjemně těsné, byly zároveň do té míry pevné, že dávaly člověku paradoxně pocit určité jistoty. Tato jistota byla ještě doplňována jistotami sociálními, které paternalistický stát nabízel: věděli jsme, že nějakým způsobem je o nás vždycky postaráno, byť za to musíme platit omezením své svobody” (Havel [1995] 1996: 153-154).

Jedinci zvyklí na takto štědrú politiku státu, poskytující jistoty, se po sametové revoluci ocitají napospas trhu, a je jen na nich co udělají se svojí budoucností. „Lidé si

³⁸ Post-totalitním systémem Havel označuje normalizační Československo, jenž je charakteristické dědictvím diktatury, konzumní kulturou a ideologií v samopohybu, jenž anonymizuje moc.

těžko zvykají na úplně nový typ odpovědnosti, kterou ve svobodných poměrech mají. Jedni se nedokážou vyrovnat s tím, že se musí sami o sebe postarat v daleko větší míře, než na jakou byli zvyklí” (Havel [1995] 1996: 154). Havel tento stav společnosti přirovnává k situaci propuštěného vězně, kterému se začne stýskat po vězení.

8.2. Existenciální revoluce

Hlavním smyslem sametové revoluce bylo pro Havla propuknutí svobody do celé společnosti a volný průnik intencí života. Břímě odpovědnosti padlo na jednotlivce. Ve svém prvním novoročním projevu tak Havel občanům vzkázal, že „naším největším nepřítelem jsou dnes naše vlastní špatné vlastnosti” (Havel 1990b: 16). Při prvním výročí událostí 17. listopadu, v reakci na rozpaky veřejnosti ohledně procesu transformace, Václav Havel vzkázal:

„Zkusme se dnes zamyslet sami nad sebou! Zkusme o svém veřejném životě přemýšlet klidně, s nadhledem a ve světle vlastního svědomí! [...] Nemáme jiné cesty než [...] hledat chyby každý sám v sobě a trvat na své svobodě, aniž bychom omezovali svobodu druhých” (Havel [1990] 1992: 47-48).

Havel byl konzistentní v důrazu na obrodu jedince jako zásadní prvek transformace Československa. Sebe a celý polistopadový politický establishment chápal jako nástroje doby, jenž vykonávají jakousi nutnost, odčiněním amorálnosti komunistického režimu. Opravdová demokratická obroda pak má být na jedinci, na kterého je apelováno morálními imperativy:

„Zkouškami, které nás ještě čekají, úspěšně projdeme a vskutku stabilních poměrů a skutečné prosperity se dožijeme jen tehdy, budou-li ohromné systémové změny, které uskutečňujeme, provázeny a prodchnuty duchem slušnosti, vzájemné úcty a solidarity. Budou-li, jinými slovy, provázeny a prodchnuty duchem těch ideálů a hodnot, které lze právem považovat za naše dobré tradice. Což zároveň znamená trvalý zápas s tradicemi špatnými. Například s bezpáteřnou přizpůsobivostí, provinciální malověrností, bezuzdnou hrabivostí a cynismem, vydávajícím se za realismus. Kdyby tyto vlastnosti

měly ovládnout klima našeho společenského života, udusili bychom se v něm všichni bez rozdílu” (Havel [1993] 1994: 47).

Havel používal u ekonomické reformy stejný jazyk jako u svých názorů na řešení globálních problémů, jako je ekologická katastrofa, hrozba jaderné války, nebo migrace obyvatelstva. Snaha o jakýkoliv plán či řízení ekonomiky je vykreslována jako projev pýchy moderního člověka:

„Celý život jsem kritizoval pýchu novověkého člověka, který si myslí, že jeho rozum je schopen všechno obsáhnout, pochopit kompletně život a svět, vymyslet jejich lepší podobu, odvodit z toho nějaký plán pro budoucnost, tento plán předat státu jako jeho nejvhodnějšímu uskutečňovateli a posléze ho – bez ohledu na skutečný běh života - vnucovat společnosti” (Havel [1993] 1994: 60).

Jedinou cestou z tohoto zajetí moderního člověka rozumem má být „radikální obnova lidské odpovědnosti. Naše svědomí musí dohnat náš rozum, jinak jsme ztraceni” (Havel [1995] 1996: 121). Přestože odpovědnost člověka za svět je neproblematický morální postoj v globálních otázkách, mělo by být zřejmé jak tento důraz na odpovědnost každého člověka za sebe a za celek, vkrádáním se do ekonomického diskurzu, plní roli disciplinace subjektu naléháním, že z ekonomických problémů není vinen nikdo jiný než on.

8.3. Odřikání a oběti

Václav Havel ihned po nástupu do funkce prezidenta zdůrazňoval komplexnost viny za komunistický režim: „bylo by velmi nerozumné chápat smutné dědictví posledních čtyřiceti let jako cosi cizího, co nám odkázal vzdálený příbuzný. Musíme toto dědictví naopak přijmout jako něco, čeho jsme se my sami na sobě dopustili. Přijmeme-li to tak, pochopíme, že jen na nás všech je, abychom s tím něco udělali” (Havel 1990b: 13). Havel zde postihuje zásadní charakteristiku komunistického režimu. To že jeho stabilitu nezaručovaly okupační vojska, tajná policie a jiné represivní složky, ale určitý druh konsenzu, na který přistoupila drtivá většina obyvatelstva. Břímě autoritativního režimu se stává zodpovědností všech, a po revoluci má nastat odřikání a přinášení obětí.

„Náprava bude trvat léta a bude zaplácena nejedným odříkáním [...] To odříkání bude trestem za naší mnoholetou lhostejnost k tomu, co se s naší vlastní děje, a za naší trpnou účast na tomto díle zkázy [...] je teď na nás abychom něco pořádného pro svou zemi udělali a něco tomuto dílu obětovali” (Havel 1990b: 65-66).

To že Havel nazval federální vládu, vzešlou z prvních svobodných voleb, vládou národní oběti (Havel 1990b: 166, Havel 1992: 161), tak musíme brát zcela vážně, a ne jako nadsázku. „Oběti, které si vyžádá náprava, budou tedy – mimo jiné – i daní za omyly a hříchy našich otců” (Havel 1990b: 82). Morální, či až duchovní, figuru oběti postupně převádí do ekonomické roviny právě ve chvíli, kdy začíná být jasné, že přechod na tržní ekonomiku nemusí přinést univerzální zvýšení životní úrovně, a jeho výsledkem nebudou jen vítězové, ale také poražení:

„Žili jsme [...] na úkor budoucnosti. Teď přichází účet v podobě takzvaných obětí. Jsou velké a ještě větší nás čekají. Budou tak velké, jak velký úvěr jsme my všichni vyčerpali z konta naší budoucnosti. Velikost tohoto úvěru je přímo úměrná hloubce mlčení, s nímž jsme komunistické vykořisťování budoucnosti přijímali. Je v našem společném zájmu, aby naše reforma byla zásadní a rychlá. Čím polovičatější by byla a čím déle by se táhla, tím by ony oběti byly větší, tím déle by je bylo nutné přinášet a tím víc by se k těm nutným přidávaly i ty zbytečné” (Havel 1991: 47-48).

V novoročním projevu roku 1991 Havel jasně vzkázal československým občanům, že v kontextu nadcházející ekonomické reformy, bude za potřebí přinášet oběti. Nejen kvůli vykoupení sebe z minulosti, ale také z důvodu historické nutnosti:

„Neskrývám, že rok 1991 bude rokem velké zkoušky. Začneme uskutečňovat to, co jsme si loni naplánovali, a začneme zjišťovat, jak se nám to daří a zda jsme opravdu schopni prakticky přinášet ty oběti, o nichž zatím jen teoreticky mluvíme a bez nichž se velká proměna naší země, pro kterou jsme se rozhodli, neobejde. Nikdo z nových představitelů našeho státu nevolá po těchto obětech proto, že by přál svým spoluobčanům utrpení. Všichni přemýšlejí o způsobech, jak tyto oběti omezit na nevyhnutelnou míru. Všichni však vědí, že oběti jsou nutné a že není jiné cesty” (Havel [1991] 1992: 61).

8.4. Nutnost rychlé transformace

Vykoupení se z komunistického režimu ekonomickou reformou nesouvisí jen s formou oběti. Jde taky o čas. Prezidentstvím Václava Havla se tak nese určitá naléhavost provést ekonomickou reformu co nejrychleji: „Dějiny se totiž zastavily [...] O to rychleji se ovšem dnes – kdy jsme se konečně vyprostili ze znehybňující kazajky totalitního systému – řítí kupředu. Jako by doháněly, co zameškaly” (Havel 1990b: 24). Komunistický režim byl vykrádáním budoucnosti, životem na dluh. Liberální demokracie a tržní ekonomika, přes svojí historickou nutnost, musejí být uskutečněny co nejdříve, aby byl dluh splacen a současnost dohnána. Ekonomická reforma, nejen že je nutná, ale její konání musí být co nejrychlejší, i za cenu absence sebereflexe.

„Domnívám se, že je pro celou naši společnost životně nutné, aby pokračovala rychlá a rozsáhlá transformace naší ekonomiky a že by bylo tragické, kdyby byla krátce poté, co se rozběhla, přerušena, zdržena, zbrzděna, zpomalena či zásadně změněna [...] jakýkoli zásadnější zvrat by dnes mohl mít jen jediný možný následek: zmnožení a prohloubení všech vážných obětí, které musí zatím občané reformě přinášet” (Havel 1992: 167).

V létě 1991 tak Havel v tomto duchu chválí Václava Klause za jeho nekompromisnost (Havel 1991: 47). Samotné provedení ekonomické reformy bylo pro Havla, stejně jako pro Klause, druhotné, jelikož samotná reforma je nutná. Bez prosazování konkrétní formy Havel upřednostňoval řešení, které bude rázné, rychlé a nekompromisní. Apelování na nutnost a rychlost však vytvořilo dojem, že česká cesta reformy ekonomiky, jež byla v mnoha ohledech bezprecedentní, byla jediná možná. Neoliberální projekt byl svázán s návratem do Evropy či zaváděním demokratických institucí, a jakékoliv otálení by ohrozilo celý proces demokratické transformace.

8.5. Občanská společnost

Diskurz občanské společnosti můžeme v Havlových prezidentských projevech sledovat zhruba od poloviny 90. let. Dá se říci, že Havel reaguje na pocíťované neuspokojené naděje politické transformace, zvláště občanské participace. Hlavní problém komunismu podle Havla spočíval v tom, že je v jádru kolektivistickou ideologií, stejně

jako nacionalismus, rasismus, apod. Problém kolektivismu, který má být neoddělitelnou součástí lidské přirozenosti, je dle něj v tom, že zbavuje člověka individuální zodpovědnosti. Lékem na kolektivistického démona má být obnova morálních hodnot a demokratických ideálů v lidech, bez toho „aniž by k tomu potřebovali berličky iluzí“ (Havel [1994] 1995: 97). Tímto pojítkem, jenž nikdy nebude iluzí, je pro Havla právě občanská společnost:

„Zdá se mi, že existuje jediná cesta: ve všech oblastech lidského soužití všemožně podporovat smysl pro občanský princip, občanskou odpovědnost, posilovat důvěru státu v občany, vycházející ze sázky na jejich dobré vlastnosti, kultivovat lidskou solidaritu, snášenlivost a právní cítění, pěstovat demokratické instituce a v neposlední řadě prohlubovat v sobě i kolem sebe smysl pro zdroj toho všeho: mravní řád, který je v nás i nad námi“ (Havel [1995] 1996: 157).

V představě občana jako atomu občanské společnosti vede Havel analogii s neoliberální *homo oeconomicus*:

„V naší zemi jsme vsadili na jedince jako subjekt podnikání a ukazuje se, jak dobře jsme udělali. Obnovené soukromé podnikání začíná nést své nesporné a viditelné plody. Dokážeme dát tutéž důvěru i jedinci jako tvoru společenskému, který nese svou spoluodpovědnost za věci veřejné či věci veřejného zájmu, anebo zůstaneme u poněkud socialistické ideje, že jediným povoláním organizátorem všeho, co je ve veřejném zájmu, může být stát a jeho centrální orgány?“ (Havel [1996] 1997: 32-33).

O co zde Havel žádá, je přenesení modelu *homo oeconomicus* na specifický typ *homo politicus*, charakteristickým totální zodpovědností za sebe a za celek. Havel zdůrazňuje, jak by se stát měl zasloužit o vznik občanské společnosti: „Důvěru v jedince jako skutečného tvůrce hospodářské prosperity bychom měli vskutku cílevědomě a daleko nebojácněji než dosud rozšiřovat i o důvěru v jedince jako občana, schopného přebírat svůj díl spoluodpovědnosti za věci celku“ (Havel [1994] 1995: 10). Stát by měl v co nejvíce sférách občanské společnosti ustoupit, jelikož „nemůže totiž trvale nahradit pluralitní bohatství myšlenek, poznatků, zkušeností a nápadů

jednotlivých lidí a jejich nejrůznějších přirozeně vznikajících společenství” (tamtéž). O neslučitelnosti *homo politicus* a *homo oeconomicus* bylo pojednáno výše. Havel se i tak snaží nacházet prostředí v němž by tito dva neslučitelní tvorové mohli žít. Konstruováním ideálního občana (*homo politicus*) zpětně z konceptu *homo oeconomicus*, tak Havel upřednostňuje právě *homo oeconomicus*. Občanská společnost se stává, jakýmsi nikdy plně nerealizovatelným, dodatkem volného trhu, jenž s ním symbioticky plní různotvárné a nepředvídatelné intence života.

Zásadní pro Havlovu koncepci občanské společnosti je velká skepse vůči roli státu. Tuto skepsi sdílí s Václavem Klausem, dochází k ní ale z jiných předpokladů a zkušeností. Havlova skepse vůči státu vychází z hlubšího pesimismu nad obecným osudem moderny, jejíž rozum dělá z člověka pána nad světem. Centralistické státy jsou řízeny samopohybem tohoto rozumu, a jedincům upírají svědomí a zodpovědnost. Vládnutí by dle Havla mělo být přenecháno na jedince, který má být řízen právě svým svědomím a zodpovědností.

8.6. Kritika

Kolem roku 1997, spolu s zhoršující se politickou a ekonomickou situací, se v Havlových projevech začíná vyskytovat konkrétní kritika některých aspektů ekonomické transformace.³⁹ Již v novoročním projevu 1997 otevřeně mluví o problémech, jež mají být „odvrácenou tváří naší privatizace a vůbec naší ekonomické reformy” (Havel [1997] 1998: 16). Havel apeluje, aby se občané snažili problémy jako majetkové spekulace, podezřelé bankovní krachy, privatizační krádeže, „všechny tyto ošklivé věci pochopit jako varovná znamení, vyzývající nás všechny k novému a hlubšímu přemýšlení o smyslu našich společných věcí” (Havel [1997] 1998: 17). Nespravedlnost pocíťovaná širokou populací v důsledku ekonomické reformy tak nemá přerůst v dožadování se nápravy u politického zastoupení, ale má nás vybízet k hledání problémů u nás samotných, a našem vztahu k okolnímu světu.

Havel však zde jde se svou kritikou dál než je obvyklé, a útočí na postavu *homo oeconomicus* jako zakládající kámen porevoluční společnosti: „nedopustili jsme se – byť třeba v dobré víře – velkého omylu, když jsme z člověka udělali pouhého tvůrce zisku,

³⁹ Tato proměna nemusí souviset jen se zhoršující se politickou situací, může souviset s osobním životem Václava Havla: v roce 1996 zemřela jeho manželka, Olga Havlová, a prodělal rakovinu plic.

jehož iniciativa povede automaticky k obecnému prospěchu?” (Havel [1997] 1998: 17). Havel přiznává, že tento *homo oeconomicus* se sám od sebe nebude účastnit veřejného života, pečovat o bližní či dobrovolně respektovat lidská práva.

„Mnoho lidí [...] je obecnými společenskými poměry v naší zemi zneklidněno, zklamáno, nebo dokonce znechuceno; mnoho lidí si myslí, že – demokracie nedemokracie – opět jsou u moci lidé nedůvěryhodní, kterým jde víc o vlastní prospěch než o zájem obecný; mnoho lidí je přesvědčeno, že poctiví podnikatelé jsou na tom špatně, zatímco podvodní zbohatlíci mají zelenou; převládá přesvědčení, že se v této zemi vyplácí lhát i krást, že mnozí politici i státní úředníci jsou úplatní a že politické strany [...] jsou tajně manipulovány podezřelými finančními skupinami; mnoho lidí se diví, proč po osmi letech budování tržní ekonomiky je na tom naše hospodářství nevalně, takže vláda musí narychlo balit různé úsporné balíčky, proč se dusíme ve smogu, když se údajně tolik dává na ekologické účely, proč musí růst ceny všeho, včetně nájmu a energie, aniž přiměřeně k tomu rostou důchody či jiné sociální platby, [...] proč se nestaví téměř nic jiného než banky, hotely a vily pro bohaté, a tak dále” (Havel [1997] 1998: 86-87).⁴⁰

Problém podle Havla není v ekonomické transformaci jako takové, naopak ta je prezentována jako největší úspěch politické reprezentace. Havel varuje před polovičatostí reformy a jejím možným zastavením. Vyzývá, „aby naše ekonomická transformace nabrala nový dech a nový elán, aby konečně vstoupila do svého druhého dějství” (Havel [1997] 1998: 95). Ze společenské krize je vinna politická reprezentace, jež opita vlastní mocí a arogancí, neřídila svoje chování dle mravních principů. Havel zazlívá Václavu Klausovi, a celé odstupující vládě, „celkově apatický, ba přímo nepřátelský vztah ke všemu, co by mohlo jen vzdáleně občanskou společnost připomínat či tvořit” (Havel [1997] 1998: 99). Přehnaná pýcha politické reprezentace je Havlem spojena s bezbřehou důvěrou v neoliberalismus, jenž nedokáže uspokojit „nadstavbové” potřeby:

⁴⁰ Tato citace, a tři následující, je z Havlova tzv. Rudolfského projevu, v kterém před shromážděním obou komor parlamentu zhodnotil vývoj České republiky po pěti letech její samostatné existence. Projev byl živě vysílán Českou televizí a rozhlasem.

„Pod hávem liberalismu bez přívlastků [...] se paradoxně skrývala marxistická poučka o základně a nadstavbě: morálka, slušnost, pokora před řádem přírody, solidarita, myšlenka na ty, kteří přijdou po nás, úcta k právu, kultura vztahů mezi lidmi – to všechno a mnoho podobných věcí bylo posláno do nadstavby jakožto lehce posmívané sféry takzvaného „koření života“ (Havel [1997] 1998: 89)

8.7. Teoretická reflexe

Havel sám chápal svůj výkon funkce prezidenta jako oběť. Jak Havlova osobní zkušenost s komunistickým režimem, tak jeho filozofická východiska, ho vedly k obecné skepsi k politice jako takové.⁴¹ Havlovy pokusy o ovlivnění české transformace z pozice morální autority selhaly. Z pohledu diskurzivní teorie Havel nepřišel s hegemonickým projektem. Havel odmítal lid vytvářet, jelikož v něco jako je lid nevěřil. Jeho komplexní představy o světě se tak nemohly stát svébytným politickým projektem, ale byly přetaveny v depolitizovaný asketismus, který se stal doplňkem Klausova neoliberálního projektu. Přestože byl symbolem sametové revoluce, nedokázal využít tuto organickou krizi k jakémukoliv ukotvení významu původních hesel revoluce.

Antagonismus z Havlova slovníku však nevyrazil, jen byl posunut do morálního registru. Místo politických a ekonomických problémů se tak v Havlových projevech setkáváme s problémy morálními. Oponenti jsou pak delegitimizováni svým etickým postojem, ať už jde o neschopnost vyrovnat se s amorálním komunistickým režimem či různými projevy života ve lži. Ne všechny problémy byly převedeny do morálního registru. Některé politické otázky Havel jednoduše neproblematizoval. Například to, jakou metodou proběhne privatizace nepovažoval Havel za důležitý problém, a Klausův narativ tak zůstal neproblematizovaný.⁴² I v Rudolfinském projevu Havel zůstává u moralizujícího kázání, a jen těžko artikuluje kritizované problémy v politickém registru.

⁴¹ Havlova skepse k politice je často interpretována jako série výhrad k modelu zastupitelské demokracie či jako projek tzv. nepolitické politiky. Dle mého názoru Havel odmítal samotný koncept moci, který je zásadní nejen pro hegemonickou, ale pro jakoukoliv jinou politiku.

⁴² Havel zřejmě měl proti kuponové metodě výhrady na jejím počátku. Podle Petra Havlíka mělo při projednávání transformačního zákona dojít ke schůzce mezi Klausem a Havlem, kde se dohodli na tom že Havel nebude zpochybňovat kuponovou privatizaci výměnou za Klausovu podporu majetkových restitucí (Kohout 2015).

Havel na komunistickém režimu nekritizoval jen jeho represivní charakter a zjevné nespravedlnosti, ale také samotný způsob vládnutí. Tvrdá ruka komunistického režimu byla anonymní, byrokratická a centralistická. Člověk byl tímto mechanickým ovládním zbaven svědomí a zodpovědnosti. Havel tak po sametové revoluci chtěl najít způsob vládnutí, které by probíhalo na úrovni jedince, skrz jeho svědomí a zodpovědnost za sebe a za celý svět. Takováto governmentality byla základem jeho představy občanské společnosti. Povahu jedince uvnitř občanské společnosti byl však v podmínkách Česka 90. let schopný odvozovat jen od konceptu *homo oeconomicus*, do jehož podoby už byla česká společnost přetvářena. Nekompatibilitu aktivního občana a *homo oeconomicus* si však nedokázal přiznat.

Nejen ve své moralizující poloze má Havel blízko ke specifické formě neoliberalní governmentality. Politika jako taková je spojována s nežádoucím pohybem moderny, který musí být odvrácen přetvořením jedince. V českých polistopadových realitách mělo být tohoto přetvoření dosaženo asketickým odříkáním symbolizovaným ve figuře oběti. Ve zdůrazňování oběti se lišilo Havlovo vyrovnání s minulostí od Klausového. Klaus také spojoval komunistický režim s pošpiněním lidské morálky. U něho však toto bylo způsobeno téměř výhradně centralistickým plánováním a lidská přirozenost mohla být eventuálně objevena po nastavení jasných pravidel a mantinelů. Pro Havla bylo zkorumpování lidské přirozenosti hlubší, vina za zločiny režimu byla na všech, a musela být odčiněna.

Havel tedy ve sledovaných projevech netíhne k neoliberalismu, jako takovému. Marně hledá governmentality, která by jedince emancipovala, ale zároveň mu dala mantinely zodpovědnosti a svědomí. Neoliberalní governmentality se dobově nabízela jako herold konce historie. Havel začal být na konci svého třetího funkčního období kritický k slepému přetvoření jedince a společnosti podle tržních principů, ale sám nebyl schopen přijít s alternativní governmentality.

Závěr

Tato práce se zabývala teoretickým uchopením neoliberalismu, a ilustrací neoliberalního diskurzu na veřejných projevech Václava Klause a Václava Havla. Po představení relevantních konceptů Foucaultova díla a jeho pojetí moci, jsem se zaobíral

neoliberální governmentality, opírající se o Foucaultovy přednášky a práci jeho následovníků. Ambivalentní vztah Foucaulta k ohrožení demokracie přivedl výklad k diskurzivní teorii, jež chápe zápas o ovládnutí diskurzivní totality jako podstatu demokratické politiky. Představení diskurzivní teorie umožnilo chápání neoliberální hegemonie, jež umí využívat různé momenty v boji o hegemonii. V analytické části jsem ilustroval přítomnost neoliberálního diskurzu ve veřejných projevech Václava Klause a Václava Havla, a následně reflektoval limity použití obou teoretických přístupů.

Foucaultovské pojetí governmentality nám nabízí vhled, jak moc komplexně působí na subjekty. Neoliberalismus není chápán jen jako úzký politický program, jehož nositeli jsou političtí aktéři, ale jako racionalita která přetváří společnost a jedince na *homo oeconomicus*, jež konformují systému svým sebeovládáním. Tento posun ve vládnutí v západních společnostech dokázal Foucault postihnout již na konci 70. let, a předstihl tak obecně známé neoliberální režimy Ronalda Reagana a Margaret Thatcher. Foucault kladl důraz na to, jak tento nový styl vládnutí mluví jazykem svobody, ale zároveň jedince disciplinuje pomocí sebekontroly a sebedisciplinace.

Teorie hegemonie vznikla, podobně jako Foucaultovo dílo, nejen s kritickým étosem, ale i s ambicí formulovat konkrétní strategii boje proti neoliberalismu. Z původně marxistického termínu, v návaznosti na Gramsciho, odvodili kritikou dosavadní marxistické strategie Ernesto Laclau a Chantal Mouffe fungování celého sociálního. Takto chápané sociální je založeno na antagonismu, jež nemůže být nikdy překonán. Zápas o hegemonii je tak nekonečný, protože sociální je z podstaty konfliktní.

Srovnání obou teoretických přístupů ukázalo, přes mnoho společných východisek, různé pohledy, jimiž na neoliberalismu pohlíží. Oba přístupy jsou založené na vhledu, že neoliberalismus je diskurzivně mocenský režim, jež prostřednictvím interpretace reality vytváří zdravý rozum. Governmentalita na neoliberalismus pohlíží skrz jeho subjekt, *homo oeconomicus*, jež vzývá přirozený a zároveň ho vědomě vytváří. Na druhé straně hegemonie se, soustředěním na nevykořenitelnost moci ve společnosti, odvrací od péče o jedince a zajímá se o diskurzivní zápas o klíčové pojmy neoliberalismu. Governmentální přístup nám s větší intencí, tedy kdo nebo co stojí za projektem neoliberalismu. Hegemonie nám takovýto vhled nabízí. Vhled který má

blízko k gramsciovskému chápání hegemonie, jakožto střetu dvou historických bloků, jež jsou v základu třídní, ale využívají různá politická a kulturní spojení, kterými můžou maskovat svůj původ.

Specifický fenomén, spojení neoliberalismu s demokratizací států ve střední Evropě, nám nabízí několik zajímavých teoretických vhledů. Neoliberalismus svými základními hodnotami eroduje na demokratických institucích, i přesto byl například v Česku dlouho spojován s přechodem k demokracii. Z governmentálního pohledu je toto způsobeno obecným posunem ve vládnutí, které bylo adoptováno ze západních demokracií, po tom co tvrdá ruka komunistického režimu selhala. Pro hegemonii pohled je toto spojení nahodilé, a stojí za ním intence konstruktérů neoliberálního projektu. V rámci teorie hegemonie tak můžeme přemýšlet o českém neoliberalismu jako projektu „neoliberální avantgardy“ v čele s Václavem Klausem (doplňným Dušanem Třískou, Tomášem Ježkem apod.). Tato nová elita byla úspěšná ve své prezentaci ekonomické transformace jako jediného možného popření komunismu, jehož nespravedlnosti interpretovala skrz centrální plánování. Antagonistický Druhý, jimž byl minulý režim, byl tedy prakticky totožný s keynesiánským sociálním státem, jehož kritika hrála zásadní roli v prosazení neoliberalismu ve Spojeném království či USA. Privilegované pozice, v rámci řetězce ekvivalence neoliberálního diskurzu, se dostalo pojmu svobody a trhu, jenž signifikovali popření komunistické minulosti. Pojem svobody pak byl nejen Klausem hojně používán k diskreditování politických oponentů, jako těch, co neumí unést zodpovědnost spojenou se svobodou.

Z projevů Václava Klause ve sledovaném období je zcela zřejmé jeho zaměření jako neoliberálního ekonoma. Co je zajímavější, je jak dokázal ekonomický program, dlouho připravovaný v obskurně prognostického ústavu, přetavit na základ projektu, jenž dosáhl statusu hegemonie. Klaus interpretoval sametovou revoluci velmi specificky, jakožto odmítnutí zásahů státu do ekonomiky volného trhu. Klaus mluvil o svobodě jako základu polistopadové společnosti. Tato svoboda, chápána Klausem prakticky čistě ekonomicky, jakožto nevměšování státu do činnosti *homo oeconomicus*, byla povýšena na uzlový bod neoliberálního diskurzu.

Na rozdíl od Klause nebyl Václav Havel důsledný v prosazování konkrétního politického programu a vzdal se tak hegemonní formy politiky. Co Klausově neoliberalismu poskytl, bylo jeho eufemizování pomocí moralizujícího diskurzu.

Sociální jistoty komunistického režimu byly spojeny se životem ve lži. To prakticky odpovídalo Klausově kritice keynesiánství a sociálního státu. Havlovo osobité zdůrazňování morálky, osobní zodpovědnosti a existenciální revoluce, poskytlo neoliberalismu vhodné alibi pro přetvoření jedince podle svého vzoru. Koncept odříkání, jenž měl v Havlových projevech podobu figury oběti, legitimizoval neoliberální politiku škrťů a netransparentní privatizace, jakožto proces vykoupení sebe z amorální minulosti. I přes kritiku *homo oeconomicus* a lamentováním nad absencí prostoru k formování občanské společnosti, Havel nikdy nenabídl alternativu k neoliberálnímu projektu, jehož základy tak byly sice obnaženy a problematizovány, ale zůstaly nepřekonány.

Na otázku, který teoretický přístup je vhodnější pro analýzu nástupu neoliberalismu v Česku můžeme odpovědět, že jsou do určité míry komplementární. Oba postihují neoliberalismus jako komplexní diskurzivně mocenský režim, který je v Česku přítomen napříč politickým spektrem, a není omezen na soubor konkrétních politik. Na příkladech projevů Václava Klause a Václava Havla bylo ukázáno, že hegemónický přístup lépe osvětlí neoliberalismus jako koherentní a intencionální politický projekt. V něm můžeme sledovat reartikulaci klíčových pojmů a požadavků hegemónickým diskurzem. V případě Klausových projevů měly zásadní postavení pojmy svobody a trhu, skrz jejichž specifickou prezentaci dokázal úspěšně představit svůj projekt. Naopak paradox absence majetné vrstvy podnikatelů, a naléhání na přeměnu jednotlivce a jeho morální obrodu lépe postihuje governmentální přístup se svým soustředěním se na subjekt.

Je mým přesvědčením že, i přes normativní projekt přítomný ve Foucaultově díle, pojetím neoliberalismu jako hegemonie lépe nalezneme alternativní způsoby organizace společnosti. Foucaultova výzva k hledání technologií sebe, které by nás emancipovaly od různých forem útlaku je optimistická, ale v kontextu zajetí každého jedince v diskurzivně mocenských režimech opírajících se o uzel moci a vědění, může být tato výzva také fatalistická. Důkazem budiž Havlovo marné hledání forem subjektivizace, které by byly základem občanské společnosti a dokázaly by zvrátit nepříznivý samopohyb moderny. Naopak od Klause se můžeme inspirovat v budování koherentních politických projektů, jejichž horizonty se mohou zdát utopické, ale jejichž síla je v nestydaté ambici mocensky formovat politický diskurz.

Summary

This thesis dealt with theoretical approaches to neoliberalism and the presence of neoliberal discourse in public speeches of Václav Klaus and Václav Havel. After introducing relevant concepts from the works of Michel Foucault, I presented neoliberal governmentality, stemming from his lectures at College de France and continued in the works of his followers to this day. Introduction of discursive theory allowed comprehension of neoliberalism as a hegemonic project seeking to totalize the field of discursivity. I then turned to the case of Czech transition to democracy and pondered about the limits of both theoretical concepts.

Foucault's notion of governmentality gives us a complex picture of power with its focus on the subject. Neoliberalism is not understood as a narrow set of policies, but as a rationality which is transforming society according to the model of *homo oeconomicus*. This shift in governance in western democracies was foretold by Foucault before the emergence of archetypical neoliberal regimes of Margaret Thatcher and Ronald Reagan. Foucault paid notice to the fact that this new mode of governance speaks in the name of freedom, but it makes loyal subjects through self-control and self-discipline. The notion of hegemony first emerged as form of strategy for socialist movements to gain power in fragmented societies. From this marxist notion Ernesto Laclau and Chantal Mouffe derived logic of social as a whole. Understanding neoliberalism as a hegemonic project helps us understand the intention behind it, as well as the diverse alliances that surround the emergence of neoliberalism.

Comparison of the two theoretical approaches showed us that besides their common foundations they possess different scopes through which they approach neoliberalism. Governmentality analyzes neoliberalism through its subject, *homo oeconomicus*, which it upholds as a model for individuals. On the other hand, hegemony focuses on the discursive struggle for key signifiers of neoliberalism. In the case of Czech transition to democracy hegemony allows us to identify neoliberal avant-garde, with Klaus as its head, with clear intention and plan to capitalize on the organic crisis of 1989. This neoliberal avant-garde was successful in presenting neoliberalism as a pure negation of the failed communist regimes. Empty signifiers of freedom and market came to represent broad spectrum of demands, ranging from

European integration to functioning democratic institutions. On the other hand, governmentality is better at conceptualizing the moral discourse, which was largely present in the speeches of both Klaus and Havel.

Seznam literatury

AGAMBEN, Giorgio. *Homo sacer: Suverénní moc a pouhý život*. Praha: Oikoymenh, 2011, 289 s. ISBN 9788072981892.

BRENNAN, Daniel. *The Political Thought of the Václav Havel: Philosophical Influences and Contemporary Applications*. Boston a Leiden: Brill Rodopi, 2017, 178 s. ISBN 0203335236.

BROWN, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015, 295 s. ISBN 1336200715.

BYRNE, Christopher. Neoliberalism as an object of political analysis: An ideology, a mode of regulation or a governmentality? *Policy and politics*. 2017, 45(3), s. 343–360. ISSN 03055736.

CHOULIARAKI, Lilie; FAIRCLOUGH, Norman. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. 168 s. ISBN 0748610820.

ČALFA, Marián. Programové prohlášení vlády. 19. 12. 1989. Dostupné z: <https://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1990-1992-csfr/marian-calfa-1/ppv-1989-1990-calfa1.pdf>

DEAN, Jodi. Communicative Capitalism: Circulation and the Foreclosure of Politics. *Cultural Politics*. 2005, 1(1), s. 51–74. ISSN 17432197.

DEAN, Jodi. Enjoying Neoliberalism. *Cultural Politics*. 2008, 4(1), s. 47–72. ISBN 175174308X.

DEAN, Jodi. *Žižkova politická teorie*. Praha: Filosofía, 2014, 247 s. ISBN 9788070074220.

DELEUZE, Gilles. *Foucault*. Praha: Hermann a synové, 2003, 191 s. ISBN 802392303X.

- EYAL, Gil. Anti-politics and the spirit of capitalism: Dissidents, monetarists, and the czech transition to capitalism. *Theory and Society*. 2000, 29(1), s. 49–92. ISSN 03042421.
- EVANS, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Londýn, New York: Routledge: 1996, 572 s. ISBN 9780792354918.
- FISHER, Mark. *Capitalist Realism: Is there no alternative?*. Winchester: Zero Books, 2009, s. 81. ISBN 9781846943171.
- FOUCAULT, Michel. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage, 1978, s. 333. ISBN 9780679752554.
- FOUCAULT, Michel. *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst: University of Massachusetts Press, 1988, s. 166. ISBN 0870235923.
- FOUCAULT, Michel. *Archeologie věděni*. Praha: Hermann a synové, 2002, s. 318. ISBN 8023901249.
- FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia, 2005, s. 281. ISBN 8070072210.
- FOUCAULT, Michel. *Rád diskurzu*. Agora, 2006, s. 64. ISBN 80-969394-3-2.
- FOUCAULT, Michel. *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978-1979)*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009, s. 351. ISBN 9788073251819.
- FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France 1977-1978*. New York: Palgrave Macmillan, 2007, s. 417. ISBN 9780312203603.
- FOUCAULT, Michel. *Slova a věci*. Brno: Computer Press, 2007, s. 309. ISBN 9788025117132.
- FRANĚK, Jakub. Arendt and Foucault on Power, Resistance, and Critique. *Acta Politologica*. 2014, 6(3), 294–309. ISSN 18038220
- FRIEDMAN, Milton. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press, 1962, s. 202. ISBN 0226264009.
- FUKUYAMA, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 1992, s. 418. ISBN 0029109752.
- GANE, Nicholas. The Emergence of Neoliberalism: Thinking Through and Beyond Michel Foucault's Lectures on Biopolitics. *Theory, Culture & Society*. 2013, 25(1), s. 1-25. ISSN 02632764.

- GORDON, Colin. Governmental Rationality: An Introduction In: BURCHELL, Graham; GORDON, Colin; MILLER, Peter. *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Chicago: The University of Chicago Press, 1991, s. 1-53. ISBN 0226080455.
- HALL, Stuart. *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*. Londýn, New York: Verso, 1988, s. 283. ISBN 0860919153.
- HARVEY, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005. s. 247. ISBN 9780199283262.
- HARVEY, David. Neo-Liberalism As Creative Destruction. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*. 2006, 88(2), s. 145–158.
- HAVEL, Václav. *Moc bezmocných*. Praha: Lidové noviny, 1990, s. 64. ISBN 8071060055.
- HAVEL, Václav. *Projevy*. Praha: Vyšehrad. 1990, s. 182. ISBN 8070210699.
- HAVEL, Václav. *Vážení občané: Projevy červenec 1990 - červenec 1992*. Praha: Lidové noviny, 1992, 215 s. ISBN 8071060658.
- HAVEL, Václav. *1992 & 1993*. Praha, Litomyšl: Paseka, 1994, s. 207. ISBN 8085192721.
- HAVEL, Václav. '94. Praha, Litomyšl: Paseka, 1995, s. 223. ISBN 8071850004.
- HAVEL, Václav. '95. Praha, Litomyšl: Paseka, 1996, s. 195. ISBN 807185042X.
- HAVEL, Václav. '96. Praha, Litomyšl: Paseka, 1997, s. 120. ISBN 807185090X.
- HAVEL, Václav. '97. Praha, Litomyšl: Paseka, 1998, s. 115. ISBN 8071851523.
- HAYEK, Friedrich August. *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*. Chicago: The University of Chicago Press, 2013, s. 583. ISBN 9780226315379.
- HIGGS, Robert. Fifty years of the Mont Pelerin Society. *The Independent Review*, 1997, 1(4), s. 623-625. ISSN 10861653.
- HOWARTH, David; STAVRAKAKIS, Yannis. Introducing discourse theory and political analysis In: HOWARTH, David; NORVAL, Aletta J.; STAVRAKAKIS, Yannis. *Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies and social change*. Manchester, New York: Manchester University Press: 2000, s. 1-24. ISBN 0719056632.
- KELIHER, Diarmaid. Solidarity and Sexuality: Lesbians and Gays Support the Miners 1984–5. *History Workshop Journal*. 2014, 77(1), s. 240-262. ISSN 13633554.

- KLAUS, Václav. *Cesta k tržní ekonomice: Výběr z článků, projevů a přednášek v zahraničí*. Praha: TOP Agency, 1991, s. 81. ISBN 8090045661.
- KLAUS, Václav. *Demontáž socialismu: Předbežná zpráva (cesta k tržní ekonomice II)*. Praha: TOP Agency, 1992, s. 110. ISBN 8090062660.
- KLAUS, Václav. *Mezi minulostí a budoucností: filozofické a humanologické úvahy a eseje*. Brno: Nadace Universitas Masarykiana, 1996, s. 390. ISBN 8020505121.
- KLAUS, Václav. *Obhajoba zapomenutých myšlenek*. Praha: Academia, 1997, 452 s. ISBN 8020006451.
- KOHOUT, Martin. *Česká cesta* [film]. Česká republika, Slovensko: Masterfilm, 2015.
- KOLÁŘ, Petr; PULLMANN, Michal. Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu. In: KOLÁŘ, Petr; PULLMANN, Michal. *Co byla normalizace?: Studie o pozdním socialismu*. Praha: Lidové noviny, 2016. s. 60-71. ISBN 9788087912621.
- KUŽEL, Petr. *Filosofie Louise Althussera: O filosofii, která chtěla změnit svět*. Praha: Filosofia, 2014, 404 s. ISBN 9788070074176.
- LACLAU, Ernesto. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Londýn, New York: Verso, 1990, s. 263. ISBN 0860912027.
- LACLAU, Ernesto. Constructing Universality. In: BUTLER, Judith; LACLAU, Ernesto; ŽIŽEK, Slavoj. *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. Londýn, New York: Verso, 2000, s. 281-307. ISBN 9781844676682.
- LACLAU, Ernesto. *On Populist Reason*. Londýn, New York: Verso, 2005, s. 276. ISBN 9781844671861.
- LACLAU, Ernesto. *Emancipace a radikální demokracie*. Praha: Karolinum, 2012, s. 201. ISBN 9788024621630.
- LACLAU, Ernesto; MOUFFE, Chantal. Post Marxism without Apologies. In: LACLAU, Ernesto. *New Reflections on the Revolution of Our Time*. Londýn, New York: Verso, 1990. s. 97-134. ISBN 0860912027.
- LACLAU, Ernesto; MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014, s. 233. ISBN 9788024626857.
- LARNER, Wendy. Neo-liberalism: Policy, Ideology, Governmentality. *Studies in Political Economy*. 2000, 63, s. ISSN 00167185.

- LAZZARATO, Maurizio. Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social. *Theory, Culture & Society*. 2009, 26(6), s. 109–133. ISSN 02632764.
- LEMKE, Thoamas. Foucault, Governmentality, and Critique. *Rethinking Marxism*. 2002, 14(1), s. 1-17. ISSN 08935696.
- MERTL, Jiří; KRČÁL. *Neoliberální governmentality v České republice*. Brno: Václav Klemm - Vydavatelství a nakladatelství, 2013, s. 167. ISBN 9788087713075.
- MILLER, Peter; ROSE, Nikolas. *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life*. Cambridge: Polity, 2008, s. 246. ISBN 9780745641003.
- MOUFFE, Chantal. *On the Political*. Londýn, New York: Routledge, 2005, s. 144. ISBN 9780415305204.
- MOUFFE, Chantal. *The Democratic Paradox*. Londýn, New York: Verso, 2005, s. 143. ISBN 9781844673551.
- NORVAL, Aletta J. *Averzivní demokracie: dědictví a originalita v demokratické tradici*. Praha: Karolinum, 2016, s. 237. ISBN 9788024631387.
- O'FARRELL, Clare. *Michel Foucault*. Londýn: SAGE, 2005, s. 184. ISBN 340645543-3.
- PHELAN, Sean. The Discourses of Neoliberal Hegemony: The case of the Irish Republic. *Critical Discourse Studies*. 2007, 4(1), s. 29–48. ISSN 17405912.
- PITHART, Petr. *Po devětaosmdesátém: Kdo jsme?*. Brno: Doplněk, 1998, s. 355. ISBN 8071492043.
- POWER, Gerald; WEINFURTER, Jaroslav. *Thatcherismus v českých zemích: Vývoj a recepcce*. Praha: Libri, 2015, s. 163. ISBN 9788072775446.
- SLEJŠKA, Dragoslav; HERZMANN, Jaroslav; a kolektiv. *Sondy do veřejného mínění (Jaro 1968, Podzim 1989)*. Praha: Svoboda, 1990, s. 66. ISBN 802050141X.
- SIMONS, Jon. *Foucault & the Political*. Londýn, New York: Routledge, 2002, s. 152. ISBN 0415100658.
- SRNICEK, Nick; WILLIAMS, Alex. *Inventing the Future: Postcapitalism and a World Without Work*. Londýn, New York: Verso, 2016, s. 263. ISBN 9781784786229.
- ŠARADÍN, Pavel. *Historické proměny pojmu ideologie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2001. s. 132. ISBN 8085959941.

ŠPAČEK, Ondřej. *Politické postoje české společnosti v předvečer Sametové revoluce*. Sociální teorie [online]. 2014. Dostupné z: <http://socialniteorie.cz/politicke-postoje-ceske-spolecnosti-v-predvecer-sametove-revoluce/>

THER, Philipp. *Nový pořádek na starém kontinentě: Příběh neoliberální Evropy*. Praha: Libri, 2016, s. 357. ISBN 9788072775415.

VENN, Couze. Neoliberal Political Economy, Biopolitics and Colonialism: A Transcolonial Genealogy of Inequality. *Theory, Culture & Society*. 2009, 26(6), s. 206–233. ISSN 02632764.

ŽIŽEK, Slavoj. *Attempts to Escape the Logic of Capitalism*. *London Review of Books*. 1999, 21(21), 3-6.

ŽIŽEK, Slavoj. *Holding the Place* In: BUTLER, Judith; LACLAU, Ernesto; ŽIŽEK, Slavoj. *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. Londýn, New York: Verso, 2000, s. 308-329. ISBN 9781844676682.

ŽIŽEK, Slavoj. *Enjoy Your Symptom!*. New York a Londýn: Routledge, 2001, s. 280. ISBN 9780415772594.

ŽIŽEK, Slavoj. *The Sublime Object of Ideology*. Londýn, New York: Verso, 2008, s. 271. ISBN 9781844673001.

Projekt diplomové práce

Tato práce se zabývá dvěma teoretickými přístupy ke studiu neoliberalismu, tj. chápáním neoliberalismu jako hegemonie a jako governmentality, a možnosti jejich použití jako analytických nástrojů při studiu neoliberalismu v Česku. Neoliberalismus můžeme chápat jako typ vládnutí upřednostňující tržní logiku, vymezující se vůči sociálnímu státu. Charakteristické pro neoliberalismus jsou privatizace, omezování sociálních služeb, komodifikace veřejného prostoru, apod. Dvěma teoretickými přístupy nahlížejícími na neoliberalismus jsou teorie hegemonie Chantal Mouffe a Ernesta Laclaua, a teorie governmentality vycházející z díla Michela Foucaulta. Přístupy Foucaulta, na jedné straně, a Mouffe a Laclaua na druhé straně, jsou v současnosti také předními zástupci dvou poststrukturalistických proudů teoretického chápání moci a jejího uplatňování. Právě komplexní chápání moci, jako něčeho co je utvářeno diskurzem a není omezeno na státní moc a racionální politické aktéry, je základem obou teorií.

Governmentalita je, podle Foucaulta, specifický typ vládnutí sdružující soubor praktik cílících na populaci a jednotlivce. Ve vztahu k neoliberalismu je tento přístup výhodný, ve vysvětlení tohoto fenoménu jakožto změnu objektu politiky. Může nám také pomoci lépe porozumět vlivu neoliberalismu na lidskou subjektivitu a mezilidské vztahy, které jsou běžně chápány jako něco, co stojí mimo politiku a ekonomiku. Takováto analýza jasně rozlišuje mezi vládou (*government*) a vládnutím (*governance*), čímž ilustruje že například trendy spojené s neoliberalismem neplynou jen od vládnoucích politických elit, ale jsou daleko komplexnějším fenoménem.

Pojetí hegemonie, v díle Laclaua a Mouffe, vychází z marxistické teorie hegemonie Antonia Gramsciho, kterou tito autoři zbavují esencialismu a ekonomického determinismu. Hegemonie je pak chápána jako typ politického vztahu, který utváří vlastní vnímání světa („zdravý rozum“) a konstruuje nové identity. Každá identita je v této teorii konstituována na základě postoje k antagonistické identitě. Hegemonie nám tak může objasnit neoliberalismus jako hegemonický projekt, utvářený nejprve uvnitř malé skupiny, a jeho spojení s ostatními identitami, zvláště antagonistický postoj vůči keynesiánské či socialistické identitě. Teorie hegemonie je na rozdíl od governmentality

více kritická – jasně vyzývá k budování nového hegemonického projektu vůči neoliberalismu.

Stále nejrozšířenějším způsobem analýzy neoliberalismu v politologii je jeho chápání jako politického programu či agendy. Nevýhodou tohoto přístupu je neschopnost postihnout vliv neoliberalismu na individuální subjektivitu či vysvětlit zdánlivé vítězství neoliberalismu napříč politickým spektrem. Z tohoto důvodu volím teorie hegemonie a governmentality, jakožto přístupy nabízející komplexnější pochopení fenoménu neoliberalismu.

Cílem této práce není ucelený výzkum zrození a převládání neoliberalismu v Česku, ale zhodnocení vhodnosti obou teorií pro takovýto úkol. Do současnosti se politologický výzkum neoliberalismu v Česku zabýval výše zmíněným paradigmatem neoliberalismu jako politiky (*policy*). Výjimkou z tohoto pravidla jsou publikace *(Neo)liberální governmentality v České republice* a sborník *Neoliberalismus a marginalita*, obě z vydané roku 2013. V první zmíněné autoři Jiří Mertl a Petr Krčál představují Foucaultovu governmentality, pomocí níž provádějí diskursivní analýzu sociálních reforem za vlády Petra Nečase. Ve sborníku *Neoliberalismus a marginalita* se tým autorů zabývá diskurzem neoliberalismu v tématech chudoby, bezdomovectví, apod., na pozadí díla Loic Wacquanta a částečně i Foucaulta.

Práce bude převážně teoretická. Teorie governmentality a hegemonie budou srovnány, a bude určena vhodnost jejich využití jako analytických nástrojů pro zkoumání českého neoliberalismu. Empirická část práce bude využívat diskursivní analýzy. Předmětem této analýzy budou vybrané výroky a texty vrcholných představitelů České republiky. Výsledkem tohoto výzkumu tak bude kontrast mezi výsledky diskursivní analýzy hegemonie a governmentality, jenž odhalí vhodnost a meze použití těchto teorií k dalšímu zkoumání neoliberalismu v Česku.

Předpokládaná struktura práce:

1. Teorie governmentality
2. Hegemonie v díle Chantal Mouffe a Ernesta Laclaua
3. Charakteristika neoliberalismu
4. Neoliberalismus v pojetí teorií governmentality a hegemonie
5. Diskurzivní analýza českého neoliberalismu

Základní literatura

FOUCAULT, Michel. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia, 2006.

FOUCAULT, Michel. *Security, Territory, Population*. New York: Plagave MacMillan, 2007.

FOUCAULT, Michel. *Zrození biopolitiky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009.

LACLAU, Ernesto a MOUFFE, Chantal. *Hegemonie a socialistická strategie: za radikálně demokratickou politiku*. Praha: Karolinum, 2014.

LACLAU, Ernesto. *Emancipace a radikální demokracie*. Praha: Karolinum, 2013.

MOUFFE, Chantal. *The Return of the Political*. New York: Verso, 1993.

MOUFFE, Chantal. *On the Political*. New York: Routledge, 2005.